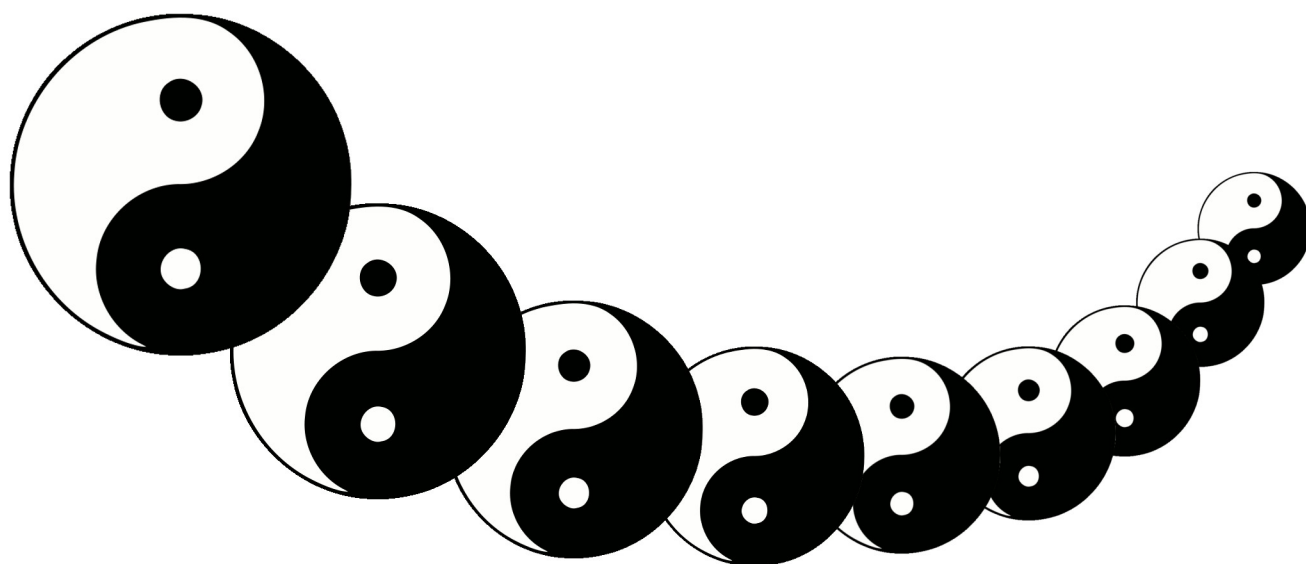

TEGENPOLENPAREN

EEN COMPACT OVERZICHT VAN DE FILOSOFIE

Pim Lemmens

Copyright © 2009-11-21 W.J.M. Lemmens

This book may be freely copied and distributed, but only in the current form, which includes the copyright statement above. Partial reproduction is not allowed without prior written authorisation by the author.

Tegenpolen

Er zijn dingen die enkelvoudig zijn. Voor de westerse religies is er bijvoorbeeld maar één God. Er hoort ook maar één kapitein op een schip. En we leven ook maar in één wereld. Onze droomwereld en de wereld van de fantasie, daar leven we niet in, die bezoeken we alleen maar. Er zijn ook dingen die drievoudig zijn. Christenen hebben het over de goddelijke drieëenheid. En de gang van zaken in een democratische rechtsstaat wordt geregeld door drie machten: de wetgevende, de rechtsprekende en de uitvoerende. Dan zijn er ook nog viervouden, vijfvouden, enzovoort. Maar de meeste zaken zijn toch dual, binair, dubbelzijdig, bipolair, gepaard of simpelweg tweevoudig. Veel van wat we willen uitdrukken, drukken we uit in tweetallen. We hebben het over enerzijds - anderzijds, primair- secundair of over het midden tussen twee uitersten. We zien tegenstellingen of alternatieven. Ik en de ander, binnenwereld - buitenwereld, het eerste gezicht en de keerzijde, boven - onder, links – rechts, voor – na, enzovoorts. Van alle veelvoudigheden zijn de tweetallen de meest voorkomende.

Veel filosofie is een zaak van dialectisch denken. Het is een zoeken naar tegenstellingen, om daaraan de feitelijke situatie af te meten. Socrates probeerde voortdurend beweringen te toetsen door het tegengestelde ervan te onderzoeken. Als een generaal beweerde dat moed een kwestie was van koste wat kost standhouden in de strijd, probeert Socrates voorbeelden te vinden die laten zien dat een strategische terugtocht soms meer oplevert dan standhouden en je doodvechten. Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) heeft zelfs een hele filosofie gebaseerd op het zoeken naar tegengedelen. In zijn gedachtewereld levert een synthese van thesen en antithesen nieuwe kennis op.

Vandaar ook dat het filosofische gereedschap – het begrippenapparaat waarmee filosofen hun problemen te lijf gaan – voor een groot deel bestaat uit tegenpolen. Ieder polenpaar spant een dimensie op waarbinnen het oordeel over een stand van zaken een plaats kan krijgen. En voor een goed begrip van filosofische vertogen is kennis van dergelijke polaire tegengedelen van groot belang. Natuurlijk is niet iedere oppositie van even groot belang voor elk probleem, maar met elkaar geven ze toch een redelijk overzicht van de objecten waarmee filosofen hun handwerk verrichten.

Als iemand twee begrippen tegenover elkaar stelt kan dat verschillende betekenissen hebben. Hij kan het hebben over twee uitersten op een schaal waartussen verder nog eindeloze mogelijkheden zijn, zoals koud en heet, groot en klein, jong en oud. Hij kan het ook hebben over twee elkaar uitsluitende categorieën waarbij je iets of in de ene of de andere kunt onderbrengen. En wat je in zulke categorieën onderbrengt kan variëren. Soms sorteert je gewoon dingen in twee vakjes, zoals je messen en vorken bij elkaar legt in een la. En soms stop je alles bij elkaar en dient het andere alleen als contrast. Zo heb je het carthesische onderscheid tussen geest en materie, waarbij het denken, voorstellen en waarnemen bij het domein van het geestelijke hoort en het bewegen en omvatten bij het materiële. Maar je hebt ook het onderscheid tussen dualisme en monisme, dat een principiële keuze impliceert. Als je uitgaat van een monisme dan verwerp je het dualisme, overal en altijd. Filosofische stromingen komen vaak in paren die elkaars tegenpolen en alternatieven vormen. Filosofen onderscheiden vaak naast het vanzelfsprekende ook nog een andere mogelijkheid. En ze dwingen je vaak te kiezen tussen twee alternatieven, ook als het jou eigenlijk niet zoveel uitmaakt.

De tegenpolen die hier zijn beschreven tonen zulke alternatieven. Het zijn begrippenparen die door filosofen vaak worden gehanteerd. Met zijn twintigen overdekken ze het hele landschap van de filosofie, maar zonder dat met elkaar volledig te claimen. Er zijn nog vele andere indelingen mogelijk. De keuze van tegenpolen is een persoonlijke, en pretendeert geen beredeneerde canon van de filosofie te bieden.

- [Eenheid en veelheid](#)

- Vorm en substantie
- Immanentie en transcendentie
- Act en potentie
- Noodzakelijkheid en contingentie
- Subject en object
- Res cogitans en res extensa
- Impressies en ideeën
- A priori en a posteriori
- Analytisch en synthetisch
- Zin en betekenis
- Inductie en deductie
- Constitutief en regulatief
- Scepticisme en dogmatisme
- Grote verhalen en kleine verhalen
- Rationaliteit en irrationaliteit
- Pour soi en en soi
- Realisme en idealisme
- Zegbaar en onzegbaar
- Iets en niets

1 Eenheid en veelheid

Niets is het zelfde, en toch is alles een. Ik ben een afzonderlijk mens. Ik beweeg me op eigen gelegenheid door de wereld. Daarbij ontmoet ik anderen. Ze komen mijn blikveld binnen en verdwijnen weer daaruit. Sommigen zou ik wat langer daarin willen vasthouden. Sommigen komen terug van tijd tot tijd. Maar er zijn altijd nieuwe. Steeds weer nieuwe, er komt geen einde aan.

Ik ben een autonoom schepsel. Ik ga mijn eigen gang. Er is niets dat mij beweegt buiten mijn eigen wil. Soms laat ik me bewegen, door een bus, een trein of een vliegtuig. Maar dat is wel mijn eigen keus. En ik denk dat dat voor de anderen ook geldt. Het is niet voor niets dat stations en luchthavens mierennesten zijn van door elkaar bewegende mensen, elk op weg naar zijn eigen bestemming.

Hoewel mieren nesten? Zijn mieren dan zulke autonome wezentjes? Hebben die dan ook allemaal hun eigen bestemming? Mieren nesten worden toch meestal beschreven als samenhangende organismen, met de mieren als volledig toegewijde onderdelen, gelijk de cellen in een lichaam. Als een mier ergens heen gaat dan is dat enkel ten behoeve van het geheel. Een afzonderlijke mier is niets. Dagelijks worden vele individuen opgeofferd, ter verdediging van het nest, of ze verdwijnen bij het zoeken naar voedsel. En er is geen mier die ze mist. Er komen ook voortdurend nieuwe exemplaren bij. Er zijn in een mieren nest veel mieren, maar het vormt toch een eenheid. Waar het om gaat, zijn niet de afzonderlijke mieren maar het nest als geheel.

Mensen zijn geen mieren. Toch leven ook wij in groepen. Die groepen moeten het echter niet hebben van de onderlinge gelijkheid en uitwisselbaarheid van hun leden, zoals bij de mieren. Nee, mensengroepen functioneren juist door de verschillen tussen hun leden. Een stad, of een dorp kent verschillende specialiteiten. Je hebt leiders en volgers, je hebt leermeesters en leerlingen, je hebt jagers en drijvers, je hebt smeden, bakkers, slaggers, kaarsenmakers, kruidendokters, brouwers, mandenvlechters, kuipers, timmerlieden, metselaars, wevers, kleermakers, boeren, schoolmeesters, pastoors, burgemeesters en zelfs kunstenaars. En al die verschillende mensen bij elkaar zorgen ervoor dat de gemeenschap floreert. Je zou haast zeggen: hoe meer verschil, hoe beter. De gemeenschap bestaat uit een veelheid van onderscheidbare individuen. En ze zijn allemaal uniek. Mieren zijn uitwisselbaar, mensen niet.

Maar ook mensen vormen een gemeenschap. Ook mensen zijn met elkaar verwant. Je kunt een relatie leggen tussen de ene mens en de andere. Ze zijn bijvoorbeeld familie van elkaar. Of ze beoefenen het zelfde vak. Hun dorpen grenzen aan elkaar. Of ze kopen iets van een handelaar uit een heel andere streek. Tegenwoordig, met het internet, kun je contact hebben met mensen van over de hele wereld. Er wordt wel gezegd dat twee mensen nooit meer dan zes handdrukken van elkaar verwijderd zijn. En wat voor mensen geldt, geldt voor dieren, voor planten, voor alle objecten op de hele wereld: ze hebben allemaal, direct of indirect, met elkaar te maken. Alle levende wezens beschikken over DNA, alle voorwerpen zijn opgebouwd uit chemische elementen, alles verbruikt energie. Er is niets dat volledig los staat van de rest van de wereld.

De veelheid vormt een eenheid, en waar je de grenzen trekt tussen individuen is min of meer willekeurig. In mensen kun je afzonderlijke cellen onderscheiden. Afzonderlijke mensen vormen samen gemeenschappen. Gemeenschappen vormen volken. Volken drijven onderling handel, of voeren oorlog. Zo zijn er vele manieren om de eenheid in een veelheid op te splitsen, en vele manieren om veelheden tot een eenheid te verenigen.

In de [Tao Te Ching](#) duikt regelmatig de zinsnede op “de tienduizend dingen”. Daarmee wordt dan bedoeld dat wat we om ons heen zien. We ervaren de wereld als een veelheid van dingen. En al die dingen zijn verschillend. Er zijn geen twee bomen gelijk. En alle mensen verschillen van elkaar. Maar we zien ook overeenkomsten. Die drukken we uit door verschillende dingen toch de zelfde naam te geven. De twee bomen tegenover mijn huis zijn allebei ‘bomen’. Mijn vrouw en ik zijn allebei ‘mensen’. Zo krijg je hele hiërarchieën van namen: Bomen zijn planten, zijn organismen, zijn dingen. Dingen die verschillend zijn, zijn op een bepaalde manier toch aan elkaar gelijk. Zelfs de dingen hebben iets gemeenschappelijks, al is het maar dat ze een stukje in beslag nemen van een gemeenschappelijke ruimte.

Tegenover de tienduizend dingen stelt de Tao Te Ching het Tao. Het Tao is wat de tienduizend dingen verenigt. Er is maar een Tao, en alle dingen hebben er deel aan. Het vele is verenigd in het ene, niet alleen in de Tao Te Ching, maar ook in Westerse geschriften. Voor [Parmenides](#) was de filosofie een zoektocht naar het ene, en [Plotinus](#) zei zelfs dat het vele een emanatie was van het ene. En voor [Spinoza](#) was het de goddelijke de factor die al het bestaande in zich verenigde. Voor hem was er geen verschil tussen de wereld en God. Zoals de verschillende paddenstoelen in een heksenkring allemaal deel uitmaken van een enkele zwam, zo zijn de tienduizend dingen allemaal verschijningsvormen van het ene. Veelheid is slechts schijn. Onder de oppervlakte heerst het ene, en dat bepaalt hoe de dingen er uitzien. Hedendaagse fysici denken er net zo over. Zij zoeken al sinds een eeuw naar de theorie van alles, een theorie die beschrijft wat alle verschijnselen gemeenschappelijk hebben.

Op een fysisch niveau is er een eenheid der dingen. Alles in het heelal is samengesteld uit dezelfde soorten atomen, en alle vormen van energie kunnen in elkaar overgaan. De atomen in mijn lijf hebben ooit in andere mensen gezeten, en van alle beroemdheden die er ooit hebben geleefd zit er wel wat in mijn lichaam. En als ik sterf moeten mijn atomen ook weer op zoek naar een nieuwe bestemming. Dat is een eenheid in veelheid. Maar is er nog een dieper niveau? Is wat wij om ons heen zien inderdaad een manifestatie van een enkel wezen, wordt alles gedreven door een enkele kracht? Het is een aantrekkelijke gedachte. Het geeft ons het gevoel dat wij ergens bijhoren, dat ons bestaan een rol speelt op een groter toneel, en dat er niet iets buiten ons is, een [demiurg](#) waar wij geen toegang toe hebben, waar wij geen deel van uitmaken, maar dat over ons beschikt zonder dat wij daar enige invloed op kunnen uitoefenen. De eenheidsgedachte houdt het vreemde op een afstand.

[Terug naar overzicht](#)

2 Vorm en substantie

Een ei is een ei. Of het nou wit is of bruin, egaal van kleur of gespikkeld, groot of klein, je hoeft er maar één blik op te werpen om te weten dat het een ei is. Als je ooit een ei hebt gezien, zul je je niet meer in die vorm vergissen. Moeilijker is het met een boom. Bomen heb je in vele vormen. Een ratelpopulier is hoog en smal, maar een paardekastanje heeft veel meer een brede koepelvormige kroon. En de vorm van de bladeren verschilt ook nogal. Toch zijn beide bomen. Maar waar trek je de grens tussen een boom en een struik? Wilgen zijn vaak kleine bomen, en krentebomen zijn, ondanks hun naam, struiken die soms heel hoog kunnen worden.

En dan heb ik het nog niet over de onderlinge verschillen tussen bomen van een soort. Geen twee bomen zijn het zelfde, zelfs al zijn het nakomelingen van een en dezelfde boom. De groeven in de bast lopen anders, de takken groeien op verschillende plaatsen, de bladeren zijn anders verdeeld. Als je ze even goed bekijkt, kun je ze verder zonder veel moeite uit elkaar houden. Toch hebben ze overduidelijk iets gemeenschappelijks. Het zijn onmiskenbaar bomen van de zelfde soort.

Een boom is een duidelijk herkenbaar ding. Je kunt het aanwijzen. Je kunt je er achter verschuilen, of er onder schuilen voor de regen. Je kunt hem zelfs omhakken. Maar wat is een soort? Een soort bestaat onafhankelijk van de dingen die er onder vallen. De dodo's zijn uitgestorven, maar de soort blijft bestaan. Sterker nog: er zijn soorten die nooit concreet aanwijsbare leden hebben gehad, zoals draken en kabouters. De leden bestaan alleen virtueel, kun je zeggen. Toch weet je wat een kabouter is, al heb je er nooit een ontmoet. Aan de andere kant tref je soms een plant die je niet kent. Je hebt dus blijkbaar aan de ene kant individuen die je ziet en later herkent, ook al behoren ze bij geen enkele soort. En aan de andere kant heb je soorten die je kent, al heb je er nooit een individu van gezien.

Een paard kunnen we herkennen aan zijn kenmerkende vorm. De vorm van zijn hoofd, de vorm van zijn lichaam, het zijn typisch paardenvormen. Toch zijn er geen twee paarden hetzelfde. Zet twee paarden in een wei, en je ziet twee individuen, al zijn het allebei paarden, en mogelijk zelfs exemplaren van het zelfde paardenras, zoals Friese paarden of Lipizaners. Naast de vorm die zij gemeenschappelijk hebben is er ook een aantal dingen dat ze onderscheidt. [Aristoteles](#) zou zeggen: ze hebben dezelfde vorm, maar een verschillende substantie.

Vorm en substantie zijn blijkbaar begrippen die onafhankelijk van elkaar een rol spelen. Ieder tastbaar voorwerp verenigt beide in zich. Substantie kan niet zonder vorm, hoe onbeschrijfelijk die vorm ook moge zijn. Vormen daarentegen kunnen het uitstekend zonder substantie stellen, zoals de abstracte wetenschap van de geometrie bewijst. Die beschrijft zelfs vormen die niet kunnen bestaan, zoals vierdimensionale hyperkubussen. Eigenlijk zijn alle wiskundige vormen en figuren onbestaanbaar. Er is geen concreet bestaande cirkel die een omtrek heeft die exact pi maal de doorsnede is.

Vormen tonen zich in de dingen. Maar wat de vorm van het ding uitmaakt is niet te zeggen. Je ziet een dier dat je nog nooit hebt gezien, en iemand vertelt je dat dat een neushoorn is. Later zie je weer zo'n dier, en je weet: dit is een neushoorn, ook al is deze kleiner, en wat lichter van kleur. Een zoogdiersubstantie in een neushoornvorm. Voor Plato was een vorm iets dat los stond van het individu. Een vorm was vrij van de smetten van de substantie, niet aangetast door de wederwaardigheden die het individu had ondergaan. De vorm was het ideaalbeeld van de substantie en was daardoor voor [Plato](#) hoog verheven boven de aardse werkelijkheid. Hij plaatste hem in een rijk buiten de directe menselijke ervaring, waar mensen alleen toegang hebben door anamnese, door in hun geest dat rijk binnen te gaan.

Niet iedereen ziet dezelfde vormen. Waar de een gewoon een boom ziet, ziet de ander een es. Waar de een gewoon zijn buurmeisje ziet, ziet de ander een knappe jonge vrouw. Dus als die vormen al ergens in een metafysisch rijk te vinden zijn, zijn ze toch niet voor ieder op dezelfde manier toegankelijk. Wat voor de een verschillende vormen zijn, zijn voor een ander een en dezelfde. Een botanicus ziet twee verschillende rassen waar ik geen verschil tussen planten zie. Maar over wat verschillende substanties zijn, zullen de meningen niet zo gauw verschillen. Maar het onderkennen van vormen is een actief proces, en de een zal daarin anders te werk gaan dan de ander, zijn blik anders richten, andere aspecten in ogenschouw nemen, inzoomen op bepaalde details. Hij ziet verschillende dingen, en maakt daarmee ook andere vormen. Dus jouw paard kan er anders uitzien dan het mijne, ook al zijn we het erover eens dat we het hebben over exact hetzelfde paard.

Een vorm is geen afbeelding. Hoewel je iemand van een foto kunt herkennen, zie je hem nooit precies zo als op die foto. Misschien bekijk je hem of haar van een andere kant. Misschien zie je nu een man met baardstoppels die hij voor de foto werd genomen had afgeschoren. Misschien zie je nu een vrouw met een andere haarkleur dan op de foto. Toch herken je de vorm van het gezicht. Je kunt meestal niet precies aangeven wat de herkenbare eigenschappen zijn. Je kunt je zelfs totaal niet bewust zijn van verschillen, zoals een bril in het ene geval en geen bril in het andere. En toch herken je het gezicht. De metafysische vorm is een abstractie van de werkelijkheid, en heeft als zodanig niets te maken met concrete, tastbare vormen.

En substantie is geen materie. Het gaat niet om de concrete samenstelling van het individu op een gegeven moment. De materie kan variëren terwijl de substantie toch het zelfde blijft. Het individu blijft dat zelfde individu, ook al zijn alle atomen in zijn lichaam door andere vervangen. Zoals de metafysische vorm een abstractie is van de concrete vorm, zo is de metafysische substantie een abstractie van de concrete substantie. Ik blijf mijn hele leven mezelf, qua vorm en qua substantie, hoe zeer ik ook verander.

[Terug naar overzicht](#)

3 Immanentie en transcendentie

Is er wel iets helemaal van mezelf? Iets dat ik niet van iets of iemand anders heb, dat nergens vandaan komt en nergens bijhoort dan enkel en uitsluitend bij mij? Is er iets dat niet op de een of andere manier zou kunnen samenhangen met een werking van buiten af of een notie die van elders komt? Dat in mijn genen zit, dat ik sinds mijn geboorte niet zou hebben kunnen mislopen. Ik zou kunnen zeggen: het feit dat ik een man ben. Maar dat is tegenwoordig te verhelpen. Trouwens, binnenkort is zelfs je genetische opmaak niet meer onaantastbaar. Ik denk dat alleen het feit dat ik tot de soort 'mens' behoor vooralsnog als onverbreekelijk verbonden met mijn bestaan kan worden beschouwd. Maar wat betekent dat als je je persoonlijke bestaan en belevingswereld voor een groot deel naar je eigen hand kunt zetten?

Misschien is dat wel het meest eigen aan het menselijk individu: het streven naar een andere wereld, niet enkel naar een verbetering van je persoonlijke welzijn, maar naar een ander, ongekend bestaan. Naar een nieuwe, volmaakte wereld, een hemel op aarde, waar dingen kunnen die in onze werkelijkheid onmogelijk zijn. Misschien is het aspect dat het diepst in de mens verankerd is wel onze fundamentele ontevredenheid. En het feit dat wij het over transcendentie kunnen hebben. Dat we in ons voorstellingsvermogen onszelf kunnen overstijgen. We kunnen onszelf groter denken dan we zijn, maar we kunnen daarnaast nog iets groters denken buiten onszelf. We kunnen ons realiseren dat er dingen zijn die zelfs wij niet kunnen maken, niet kunnen bedenken, niet kunnen begrijpen. Er zijn dingen waar wij als mensen niet bij kunnen, die onze menselijke vermogens overstijgen, die voor eens en voor altijd vreemd zijn aan ons bestaan, ons voorstellingsvermogen en ons begrip.

Is er een wereld naast deze wereld? Is er iets dat invloed uitoefent op wat we zien, horen, voelen, ruiken, maar dat zelf niet aan invloeden van deze wereld onderworpen is? Iets dat niet gedreven wordt door de krachten waar mensen, dieren en dingen aan blootstaan, maar dat wel die krachten beheerst? In eerste instantie zou je daarbij kunnen denken aan een God, maar zoals Plato laat zien hoeft het geen wezen te zijn, maar kan het ook een aparte wereld zijn, met eigen wetten en regels, en een eigen opbouw. Een wereld die de onze overstijgt, die autonoom is in zichzelf, maar waarvan wij afhankelijk zijn. Een transcendente wereld, kortom, buiten en boven de onze.

Aristoteles, hoewel leerling van Plato, geloofde daar niet in. In zijn opvatting maakten de krachten die onze wereld vormgeven deel uit van die wereld zelf. In zijn visie zijn ze immanent, bevat in dat waarop ze inwerken. Aristoteles' wereld wordt vormgegeven van binnen uit. Wat de dingen doet groeien en bloeien zit in de dingen zelf. Er zijn geen bovennatuurlijke invloeden, alleen natuurlijke activiteiten. Immanuel Kant deed daar zo'n tweeduizend jaar later nog een schepje bovenop, getuige zijn uitspraak dat de objecten zich naar het subject richten, en niet andersom. Wat wij zien, horen, voelen en ruiken wordt bepaald door hoe wij zelf in elkaar zitten. De categorieën van onze waarneming en voorstelling zijn menselijke categorieën, en niet iets dat van buitenaf is opgelegd. Ons weten is immanent, het zit in ons hoofd, en wat daarbuiten zit maakt geen deel uit van dat weten.

Wat in de natuur gebeurt wordt gedreven door natuurkrachten en hoe wij dat ondervinden wordt bepaald door hoe wij in elkaar zitten. Dat klinkt allemaal nogal vanzelfsprekend, maar het is voor ons heel moeilijk om daarmee tevreden te zijn. Zijn wij niet meer dan een willekeurig product van een werkelijkheid die zelf een speelveld is van blinde krachten? Zo ervaren we onszelf niet. Wij kunnen dingen bedenken, maken en laten werken. Maar we hebben niet onszelf bedacht. Dus moet er iets zijn dat machtiger is dan wij, iets dat de wereld heeft bedacht, gemaakt en laat werken, iets

dat onszelf overstijgt. We ervaren een gemis aan transcendentie. En sommigen vullen dat op met een God. Anderen zoeken het in algemene principes die het heelal beheersen, in een ondoorgrondelijk mysterie, in mystieke inzichten of bijna onbereikbare geestelijke toestanden, eventueel geholpen door lsd, paddo's of andere geestverruimers.

Er is een wereld buiten de wereld van onze eigenheid. Een wereld die ontoegankelijk is voor menselijke exploratie, die zich niet in menselijke categorieën laat vangen. Een wereld vol dingen die voor ons onbereikbaar zijn. Dat is de wereld van het overstijgende, van de transcendentie. Is die transcendente wereld echt een aparte wereld of is het gewoon maar een vliering waar we de dingen neerzetten waar we geen raad mee weten?

We ervaren de wereld als een raadsel dat om een oplossing vraagt. Maar het raadsel is te groot voor ons. Dat wat wij kunnen begrijpen en manipuleren is maar een klein stukje van wat we vermoeden dat er is. Buiten de wereld waarin wij ons bewegen zijn er werelden die de onze compleet in de schaduw stellen, waarin ons reilen en zeilen geen enkele rol kan en zal spelen. Het transcendente zal er altijd zijn, en het zal zich altijd aan onze greep blijven onttrekken.

Maar daarmee is niet gezegd dat we het immanente wel volledig in onze greep hebben. Want anders zouden we ons wel kunnen bevrijden van dat gevoel van gemis, van de onvrede met ons dagelijkse bestaan, van de eeuwige drang om het hoger op te zoeken. Die immanente drijfveer heeft ons ver gebracht, maar leverde ons ook rampen op als wereldoorlogen met vele miljoenen doden, en de dreiging van een wereldwijde milieuramp.

[Terug naar overzicht](#)

4 Act en potentie

De wereld is wat die is. Precies zoals we hem aantreffen. Maar had die niet ook anders kunnen zijn? En zo ja, in hoeverre kunnen wij hem dan veranderen? Hadden wij niet in een heel andere wereld kunnen leven? Misschien wel een betere wereld, een wereld zonder menselijke domheid en menselijk leed. Hadden wij zelf niet anders kunnen zijn? Betere mensen, misschien zoals de Übermensch van Nietzsche, volstrekt autonoom en meesters van ons eigen lot?

Kunnen we de wereld volledig op zijn kop zetten, of zijn er grenzen aan de mogelijkheden tot verandering? Zijn er, met andere woorden, naast mogelijkheden niet ook onmogelijkheden? En wat maakt dan de mogelijkheden mogelijk en de onmogelijkheden onmogelijk? Zijn ze ergens door ingeperkt of kun je geen grenzen aangeven, noch voor de mogelijkheden, noch voor de onmogelijkheden? Het is denkbaar dat er voor het veranderen en verbeteren steeds weer uit andere bronnen kan worden getapt, dat er steeds nieuwe mogelijkheden opduiken. Het is ook mogelijk dat we steeds tegen de zelfde obstakels oplopen. De toekomst lijkt onvoorspelbaar. Er zijn nu dingen mogelijk die een eeuw geleden voor onmogelijk werden gehouden door serieuze onderzoekers. Ruimtevaart, bijvoorbeeld, of orgaantransplantaties. Wie had ooit de grote vlucht van de electronica kunnen voorzien?

We kunnen proberen na te gaan hoe de wereld in elkaar steekt en hoe dat zo gekomen is. Maar in hoeverre bieden resultaten uit het verleden garanties voor de toekomst? In hoeverre leert dat wat er in het verleden is geslaagd ons iets over wat er mogelijk is in de toekomst? En wat kunnen we leren van de mislukkingen van het verleden? Waar zitten er in het nu de aangrijpingspunten voor het dan?

De wereld is zoals ze is. Hoe ze nu is, is een gegeven, daar valt niets aan te veranderen. Wat gebeurd is, is gebeurd. We kunnen het niet ongedaan maken en daarmee een ander 'nu' creëren. Maar de toekomst zal anders zijn. Mensen worden oud en sterven, net zoals zoveel andere dingen in de natuur. Een boom raakt vermolmd, takken breken af, hij verliest zijn schors, en als hij niet wordt opgeruimd gaat hij over in een hoop vezels waar de mieren overheen kruipen en waarin bacteriën en schimmels zich vermenigvuldigen. De wereld is wat hij is, maar hij verandert voortdurend. Wordt hij daardoor iets anders?

[Heraclitus](#) geloofde dat voortdurende verandering het enige is waar we van uit kunnen gaan. Je kunt, in zijn visie, niet twee keer in de zelfde rivier stappen, omdat die de tweede keer niet dezelfde is. Maar [Aristoteles](#) maakte, door de aard van de verandering te beschrijven, daar een constante van, iets onveranderlijks. De dingen worden gekenmerkt door de mogelijkheid te veranderen en de verandering wordt gekenmerkt door wat die heeft aangericht. De potentie van iets is dat wat het worden kan. Die potentie onthult, met andere woorden, het vermogen van het ding om te veranderen. Iedere mens is potentieel een lijk, iedere boom is potentieel een meubel, of een stapel brandhout, of een broedplaats van bacteriën en schimmels op de bodem van het bos.

Potenties kunnen al dan niet worden gerealiseerd. En de wereld van morgen wordt bepaald door de potenties van nu. Maar er zijn vele mogelijke werelden, zoals [Leibniz](#) al vaststelde. De grote vraag is of er nu al vastligt welke de wereld van onze toekomst zal zijn. Zijn de wetten van de verandering zelf star en onveranderlijk, of kunnen er ook spontaan nieuwe mogelijkheden ontstaan? Zijn wij acteurs in een toneelstuk waarin de rollen al bij voorbaat vastliggen of zijn wij scheppers die nieuwe werelden realiseren? Worden er wellicht voortdurend nieuwe potenties gecreëerd, die dan op hun beurt weer nieuwe potenties mogelijk maken?

Volgens Parmenides blijft de wereld in essentie zichzelf. Hoe en wat er kan veranderen ligt voor eeuwig vast, en daarover hebben wij geen zeggenschap. Het enige dat er voor ons is weggelegd is

de mogelijkheid de wetten van de verandering te doorgronden. Dat is vervat in de potentie van de mens. We kunnen waarnemen, we kunnen misschien voorspellen. Maar regels scheppen is onmogelijk. Daarin voorziet de potentie van de wereld niet.

Om de toekomst te kunnen bepalen moet je het heden kennen. En je moet weten hoe die actualiteit uit zijn verleden is voortgekomen. Met andere woorden: hoe de act van het verleden zijn potenties heeft gerealiseerd. En vandaar kunnen we proberen te begrijpen hoe onze toekomst zijn potenties tot actualiteit kan maken en zodoende voorspellen hoe de wereld er uit gaat zien. Maar dat verschaft ons geen mogelijkheden voor creativiteit.

Is dat hoe de wereld in elkaar zit? Zijn er werkelijk starre wetten en onbuigzame regels die voorschrijven hoe het heden de toekomst maakt? Is dat eigenlijk wel vast te stellen? Of is dat slechts een overtuiging, gekozen vanwege de rust die zij het denken over de wereld biedt? We moeten natuurlijk ergens van uit gaan. We moeten ergens ons denken en onderzoeken op kunnen richten. Maar in hoeverre berust dit uitgangspunt op een angst voor onbeheersbare krachten en een gebrek aan vertrouwen in het menselijke scheppingsvermogen?

Zijn wij enkel geschapen om onze gegeven potenties te realiseren en vervolgens te verdwijnen? Of zijn wij een creatieve uiting van de evolutie die een eigen scheppend vermogen inbrengt in het vergaan van het heden en het ontstaan van de toekomst?

[Terug naar overzicht](#)

5 Noodzakelijkheid en contingentie

De toekomst is ongewis. Morgen kunnen er dingen gebeuren die het merendeel van onze overtuigingen op losse schroeven zetten. Kunnen we er wel absoluut zeker van zijn dat morgen de zon weer opgaat over een aarde met zeeën, meren en rivieren, met bergen, dalen en vlakten, vol van planten en dieren? Wat dat betreft zijn we niet meer dan die kalkoenen die geloven dat ze op 25 december ook wel weer hun voer zullen krijgen, simpelweg omdat dat op alle voorgaande dagen het geval was. Toch gaan we ervan uit dat sommige dingen onvermijdelijk zijn, terwijl andere op toeval berusten. De Amerikaanse filosoof [Saul Kripke](#) stelt dat er vele mogelijke werelden zijn. De wereld waarin wij leven is er maar een van. Maar als er dingen in het verleden anders waren gelopen, dan had die wereld van ons er nu anders uitgezien. De mogelijkheden zijn eindeloos, maar niet onbeperkt. Er zijn ook dingen die niet kunnen. Een wereld met op dezelfde plek een berg en een meer met hetzelfde oppervlak is onmogelijk. Waar het nu om gaat zijn de werelden waarin alle combinaties van omstandigheden tot de mogelijkheden behoren. Als er nu iets in alle mogelijke werelden hetzelfde is, dat is dat **noodzakelijk** het geval. Is het in de verschillende mogelijke werelden niet overal hetzelfde dan noemen filosofen het **contingent**. En als het in geen enkele mogelijke wereld optreedt dan is het **onmogelijk**.

Dat is een elegante definitie van de termen noodzakelijk, contingent en onmogelijk. Maar helaas kunnen we niet vaststellen welke werelden er allemaal mogelijk zijn, laat staan dat we zouden kunnen zeggen wat in al die werelden het geval zou zijn. We kunnen dingen bedenken die in de werkelijkheid niet kunnen, en er zijn vast ook vele dingen die we niet bedenken, maar die wel tot de mogelijkheden behoren. Wetenschappelijk onderzoek stelt ons regelmatig voor verrassingen, waardoor we in ieder geval het aantal mogelijkheden moeten uitbreiden. De termen 'noodzakelijkheid' en 'contingentie' zijn dan ook alleen veronderstellenderwijs bruikbaar, in discussies over wat er wel en wat er niet mogelijk zou kunnen zijn. Maar of een bepaalde stand van zaken nou echt noodzakelijk of eerder contingent is, daarover is feitelijk geen onbetwifelbare uitspraak te doen.

Natuurlijk, als een bepaald paard bruin is, een ander zwart, en nog een ander wit, dan kun je ervan uitgaan dat bruin gekleurd zijn een contingente eigenschap is voor een paard. Maar hoe kun je vaststellen of zwanen altijd wit zijn als je tot dan toe alleen maar witte zwanen hebt gezien? Hoe zou je er achter moeten komen of er ook werelden zijn met zwarte zwanen? Hoe zou je er alleen al achter moeten komen of onze wereld alleen maar witte zwanen kent? Om te kunnen vaststellen of een eigenschap noodzakelijk is moet je je ervan vergewissen dat geen enkel van de individuen waar het om gaat die eigenschap mist en dat het voor dat soort individuen ook niet mogelijk is om die eigenschappen te missen. Want zelfs al mocht er op aarde geen enkele zwarte zwaan bestaan, dan nog is het niet uitgesloten dat er morgen een uit het ei zou kruipen.

Noodzakelijkheid is niet iets dat in de empirische werkelijkheid is vast te stellen. Maar dat betekent nog niet dat het een zinloos begrip is. Noodzakelijkheid is wat een tautologie tot een tautologie maakt. En als zodanig speelt het in de logica en de wiskunde een belangrijke rol. Maar dan heb je het dus niet over de wereld van de ervaring, maar over de wereld van het intellect. Dan spreek je over de virtuele wereld van symbolen en operatoren. Noodzakelijkerwijs geldt $1 + 1 = 2$, maar wat er 1 is en wat 2 is daarmee niet gezegd. Als je 1 paard bij 1 koe optelt, heb je 2 beesten. Maar als je 1 paard bij 1 stoel optelt, kun je hooguit zeggen dat je 2 dingen hebt. $1 + 1 = 2$ is een rekenkundige abstractie, iets dat geldt volgens afspraak, en waarop het van toepassing is, dat moet iedereen er maar zelf bij verzinnen.

Zijn mensen noodzakelijkerwijs sterfelijk? Dat valt nog te bezien. Een zestiende van de mensen die ooit zijn geboren leeft nog, dus daaruit kun je niet afleiden dat iedereen sterft. Je zou kunnen aanvoeren dat iedereen boven een zekere leeftijd dood is. Welke leeftijd moet je dan kiezen? Volgens de bijbel was Methusalem de oudste mens die ooit heeft geleefd. Hij zou 969 jaar geworden zijn. We zouden nu kunnen nagaan of er niemand leeft die 969 jaar of ouder is. Mochten we onder de 6 miljard nu levende mensen niemand kunnen vinden die zo oud is dan zouden we daar eventueel uit kunnen afleiden dat iedereen uiteindelijk sterft. Maar dat is nog geen noodzakelijke waarheid. Want we hebben niet aangetoond dat het onmogelijk is dat er alsnog iemand langer leeft, en misschien wel eeuwig.

Als we er echter van uitgaan dat alle mensen sterven, dan is het logisch noodzakelijk waar dat jij ook sterft. Aristoteles heeft dat duidelijk gemaakt met het syllogisme:

Mensen zijn sterfelijk
Socrates is een mens

Socrates is sterfelijk

Maar zoals we hierboven hebben gezien, zeggen logica en wiskunde als zodanig niets over de werkelijkheid, en is het toepassen ervan zuiver een kwestie van interpretatie.

[Terug naar overzicht](#)

6 Subject en object

Een rechter probeert in een rechtszaak objectieve feiten vast te stellen. Dat wil zeggen: feiten zoals ze zich in de werkelijkheid hebben voorgedaan. Maar hij kan dat alleen doen met behulp van sprekende en stille getuigen. Die feiten hebben zich in het verleden voorgedaan en die getuigenissen moeten de feiten in de rechtszaal tegenwoordig stellen. Maar het zijn dus niet de feiten zelf die spreken. Je kunt hooguit zeggen dat de rechter de feiten probeert te reconstrueren.

Maar feitelijk doet hij ook dat niet. Het resultaat van het getuigenverhoor is slechts een verhaal, een weergave in woorden van wat er is gebeurd. En een verhaal is altijd subjectief. Het wordt verteld door een mens, en wat die mens doet is beschrijven hoe de feiten op hem overkomen. Objecten spreken niet. Het zijn de subjecten die voor hen spreken. Een ook de stille getuigen hebben subjecten nodig om te spreken.

We leven in twee werelden, de wereld van onze ervaringen, gevoelens, voorstellingen en gedachten, en de wereld van de dingen. Gedachten, voorstellingen, gevoelens en ervaringen zijn wat ze zijn, we beschouwen ze niet als pakketjes die eerst geopend moeten worden voordat ze hun inhoud prijsgeven, maar we weten direct subjectief wat ze voorstellen. De dingen, daarentegen, tonen alleen een buitenkant, en daarachter verbergt zich hun ware aard. Om erachter te komen wat de betekenis van dingen is, moeten we ze aan een onderzoek onderwerpen, we moeten ze tot **object** maken.

Omdat we niet subjectief toegang hebben tot zo'n object, moeten we het dus tot voorwerp van onderzoek maken. Neem een appel: om te weten hoe glad hij is moet ik er overheen strijken, om te weten hoe hard hij is moet ik erop drukken, om te weten hoe zwaar hij is moet ik hem optillen. Dat levert subjectief ervaringen van gladheid, hardheid en zwaarte op. Die subjectiviteit manifesteert zich in het **subject**, dat wil zeggen: in mij als onderzoeker. Zo vertegenwoordigen subject en object gescheiden werelden, met enerzijds gedachten, voorstellingen, gevoelens en ervaringen, en anderzijds eigenschappen als gladheid, hardheid en zwaarte. Het subject is daarbij de actieve component die letterlijk probeert zich het object eigen te maken.

Maar zijn die twee werelden wel zo gescheiden? Het object bestaat voor het subject uit niet meer dan de ervaringen die ermee verbonden zijn. Ik ken die appel alleen door mijn omgang ermee. Ik heb daarnaast niet ook nog inzicht in het wezen van die appel van binnenuit. Als een appel over een subjectiviteit zou beschikken, als die appel een gevoel heeft voor wat het is een appel te zijn, dan heb ik daar toch geen toegang toe. Ik heb alleen de indrukken die die appel in mij achterlaat. Aan de andere kant kan ik mezelf als een object gaan bekijken. Ik kan bijvoorbeeld onderzoeken aan welke gevoelens ik blootsta en welke gedachten er in mij opkomen, en daarvan verslag doen. Strikt genomen loopt de scheiding van werelden niet tussen de wereld van mij als subject en de wereld van die appel als object, maar tussen mijn wereld en wat ik ervan naar buiten breng in de vorm van rapportages en beschrijvingen.

Wat is nou een subject?

Dit is een onmogelijke vraag. Want door die te stellen maak je het subject tot een object. Want het is het subject dat vragen stelt en het object dat wordt bevraagd. Het subject kijkt en het object wordt bekeken. Om de vraag naar het subject te beantwoorden zou het subject in de spiegel moeten kijken. Maar een spiegel toont alleen de buitenkant, terwijl dat wat een subject tot subject maakt juist van binnen zit.

Zodra ik mezelf ga onderzoeken, deel ik me op in twee delen, het onderzoekende en het

onderzochte. Het onderzoekende kan niet ook het onderzochte zijn, want wie of wat is het dan dat onderzoekt? Je kunt het subject alleen benaderen vanuit dat wat het subject rapporteert over het object. Maar je beschikt niet over een daarvan onafhankelijk object dat je daarmee kunt vergelijken. Het object wordt alleen subjectief gekend. Of, zoals Kant het uitdrukte: Het object richt zich naar het subject. Het object manifesteert zich nooit en nergens op een eigen wijze, onafhankelijk van een subjectieve beschouwing.

En die objectieve feiten dan, die die rechter boven tafel probeert te krijgen? Die bestaan niet. Er zijn hooguit intersubjectieve feiten. De rechter kan het misschien eens zijn met een voorstellingen van zaken van een of meer van de getuigen, omdat die beter in het verhaal past dan die van getuigen die deze voorstelling van zaken tegenspreken. De rechtszaak levert dan uiteindelijk één verhaal op dat als de objectieve waarheid wordt gepresenteerd. Maar als de advocaat van de verdachte of de officier van justitie in hoger beroep gaan, kan dat een ander verhaal opleveren.

En wat geldt voor de rechtspraak geldt in feite ook voor de wetenschap. Wetenschap berust op consensus, niet op objectiviteit. Wat waar is in de wetenschap, is wat wetenschappers voor waar verklaren, omdat het het beste in het theoretische verhaal past dat zij hebben bedacht. Ook de wetenschappelijke objectiviteit is niet meer dan intersubjectiviteit, een overeenstemming in opvattingen onder mensen die zich met het zelfde onderwerp bezig houden.

[Terug naar overzicht](#)

7 Res cogitans en res extensa

De dingen dringen zich onvermijdelijk aan ons op. Ik stoot mijn schenen aan de salontafel, ik glijd uit met mijn fiets, in een bocht, op de vastgereden sneeuw, op een van die weinige dagen in Nederland dat het nog echt winter is. Dat zijn momenten waarop de dingen hun materiële karakter tonen. Ze zijn hard en ondoordringbaar. En ik ben minder ondoordringbaar dan die salontafel en dat fietspad. Toch ben ik ook materieel. Ik kan behoorlijke klappen uitdelen, als het moet. Maar er is ook iets in mij dat in het geheel niet materieel is, of dat zich tenminste niet als zodanig presenteert. Mijn denk- en voorstellingsvermogen, mijn intuïtie, ze laten zich niet vastgrijpen. Er beweegt niets als ik mijn gedachten ergens over laat gaan. Mijn voorstellingsvermogen creëert geen tastbare vormen. En er begint niet ergens iets te snorren als ik mijn intuïtie aan het werk zet. Betekent dat dat ik iets heb, een geest, die niet hard en ondoordringbaar is en ook niet zacht en kneedbaar, en waarop de materie geen vat heeft?

[René Descartes](#) geloofde dat dat inderdaad zo was. Hij werd daarmee de vader van het dualisme. Descartes had het over twee volstrekt gescheiden rijken, het res extensa, het rijk van de materie die massief is en ondoordringbaar, en het res cogitans, het rijk van de geest, die zich niet op een bepaalde plaats laat vastpinnen. Maar als dat zo is, hoe kan die geest dan de materie in beweging zetten? Hoe kunnen mijn gedachten worden omgezet in daden, als die gedachten een product zijn van een geest die totaal geen effect heeft op de materie? “Mens agitat molem”, “de geest beweegt de materie” (Aeneis, Vergilius), maar als dat zo is, hoe dan? Hoe kan iets ontastbaars vat hebben op iets tastbaars? Heeft de materie handvatten waarop de geest kan aangrijpen? Als dat zo is, waarom heeft de natuurkunde die dan nog niet ontdekt? De natuurkunde kent toch ook krachten en energieën, zijn dat dan niet ook niet-materiële entiteiten?

Nee, krachten en energieën maken deel uit van het res extensa. Bij het domein van het materiële hoort niet alleen al het tastbare, maar ook dat wat dat in beweging kan brengen. En als gedachten dat ook kunnen, horen zij dus ook tot het rijk van de materie. Dat wil niet zeggen dat ze net zo werken als krachten en energieën, maar wel dat ze die krachten en energieën kunnen sturen. Wat dat betreft verschillen we niet zo van een computer, waar allerlei logische en rekenkundige bewerkingen worden uitgevoerd door elektrische stroompjes, en waar die stroompjes uiteindelijk ook randapparaten als printers aan het werk kunnen zetten.

Introspectief mag het wel zo lijken dat er in ons iets ontastbaars huist, iets dat alleen levende mensen hebben. En oppervlakkig gezien mag het wel zo lijken alsof het belangrijkste dat er bij de dood gebeurt is dat dat ontastbare dat ons lichaam bezielt verdwijnt. Maar introspectie is geen goede methode om onszelf te leren kennen. Vaak weten anderen beter wat er met jou aan de hand is dan jouw introspectie. Je vriend of vriendin zien vaak dat je boos bent voordat jij dat zelf in de gaten hebt, ook al kunnen ze je niet van binnen uit bekijken. En de dokter ontdekt dat je je naar voelt omdat je ziek bent, simpelweg door naar uitwendige symptomen te kijken.

Wat er in jou omgaat ervaar je heel anders dan wat er om je heen gebeurt. Maar om dat nou toe te schrijven aan de een of andere geestelijke constellatie is een categoriefout, zoals de Engelse filosoof [Gilbert Ryle](#) stelt. Er is objectief gezien geen onderscheid te maken tussen jouw binnenste en de buitenwereld. Gedrag is uitstekend te beschrijven van buiten af, als reactie op prikkels vanuit de buitenwereld. En het concept van een geest is dan ook slechts een reïficatie, een tot object verklaren van een abstract begrip.

Dat neemt niet weg dat het handig kan zijn om een onderscheid te maken tussen mentale en fysieke verschijnselen. In je “geest” kun je werelden scheppen die er heel anders uitzien dan de tastbare

werkelijkheid om je heen. En omdat je dat kunt, kun je plannen maken en dingen ontwerpen die tot dan toe niet bestaan. Maar ook die plannen en ontwerpen hebben een fysieke drager. Een boek bevat een virtuele wereld die is vastgelegd in inktpatronen op papier. Maar op de harde schijf van je computer kan precies die zelfde wereld zijn vastgelegd in de vorm van gemagnetiseerde gebiedjes. Er is dus een duidelijk onderscheid te maken tussen inhoud, die in beide gevallen het zelfde is, en representatie.

Descartes onderscheidde twee rijken die onderling niets gemeenschappelijk hebben. Wij onderscheiden de virtuele wereld van de ideeën en de materiële wereld van de dingen om ons heen. Dat zijn ook heel verschillende werelden. Maar ze raken elkaar wel. Het materiële laat zich leiden door de natuurwetten. Het toont zich zoals het zich toont en het doet wat het doet vanwege de bouwstenen waaruit het is opgebouwd. En die bouwstenen volgen de strikte voorschriften van de fysica.

En het virtuele is wat het is onafhankelijk van de manier waarop het materieel heeft vorm gekregen. Het onttrekt zich daarmee aan die dictatuur van de fysica. We kunnen vele niet bestaande en zelfs niet bestaانبare werelden bedenken. Maar ze hebben toch altijd iets gemeenschappelijk met de bestaande wereld. Al is het alleen maar omdat ze berusten op het menselijke voorstellingsvermogen. En dat heeft zijn grenzen. Het kent geen fundamenteel onmenselijke dingen, geen dingen die niet tot de ervaringswereld van een mens zouden kunnen behoren. En soms overbluft de werkelijkheid het menselijk voorstellingsvermogen. Bijvoorbeeld door geen plaats te bieden aan zoiets als een geest.

[Terug naar overzicht](#)

8 Impressies en ideeën

Op de tafel ligt een appel. Hoe weet ik dat? Doordat ik hem zie, natuurlijk. Maar wat zie ik dan? Aristoteles geloofde dat ik die appel als appel zie. Op de een of andere manier omvat mijn geest die appel daar op tafel en daardoor wordt de appeligheid ervan actueel in mijn psyche. En zonder erbij na te denken weet ik: daar ligt een appel.

Tegenwoordig kijken we daar anders tegenaan. We vergelijken nu onszelf met technische producten en zien onze ogen als camera's. En een camera weet niets van appels. Een camera "ziet" alleen maar kleurvlekken, en dat wij toch een appel zien op het beeldscherm van de TV komt omdat wij onbewust die kleurvlekken samenstellen tot een beeld dat correspondeert met het beeld van een appel in ons geheugen. Volgens die theorie zien we die appel alleen maar in ons hoofd, rond en hard en rood met geel, met een appelgeur en een beetje zuur van smaak. En wat er daar op tafel ligt heeft dat beeld gestimuleerd, maar niet gecreëerd.

De wereld zit in ons hoofd. We weten pas iets als we het ons geestelijk hebben eigen gemaakt. Een appel die je in je hand houdt ken je in de vorm van kleur- geur- en tastimpresies. Kleuren worden pas kleuren, geuren pas geuren als je je ervan bewust bent. Je ziet wat je ziet met je brein, niet met je ogen. Die ogen zijn slechts hulpmiddelen. Waarnemingen zijn, met andere woorden, niet iets buiten ons. Ze zijn een deel van ons als subject, en niet van een wereld die het toneel zou zijn van objecten die op zichzelf bestaan, en gebeurtenissen die zich autonoom voltrekken. Wat er 'daarbuiten' gebeurt bestaat niet voor ons als we het niet tot iets van onszelf hebben gemaakt, in de vorm van impressies en ideeën.

Impressies en ideeën zijn voorstellingen in ons hoofd. Volgens de Schotse filosoof [David Hume](#) zijn impressies niet meer dan ideeën die zich met grote helderheid presenteren. De ideeën vertonen zich niet met de scherpste die we van de impressies kennen, en we schrijven ze ook niet toe aan iets dat zich buiten ons zou manifesteren. We leiden ze af van de impressies, en van andere ideeën. Het zijn pure producten van ons denken. Waar we geen idee van hebben, dat weten we niet. En wat we niet kunnen weten, daar kunnen we ons geen idee van vormen. Er zijn ongetwijfeld veel dingen op de wereld waar we geen idee van hebben. Misschien dat ze ooit in onze ideeënwereld zullen opduiken. Maar wat zich per se niet in een idee laat vangen, dat zullen we nooit kennen.

Wat wij zien, weten, denken en ons voorstellen is alles wat er is. Als er daarbuiten nog iets is, als er essenties zijn die zich niet aan ons vertonen, dan bestaan die gewoon niet. Waarneming en verbeelding verschillen niet essentieel, maar gradueel. En de meeste indrukken zijn combinaties van beide. Zonder die te zien, weet ik dat die appel op tafel een bolle achterkant heeft. Het kan zijn dat ik me daarin vergis, maar dan alleen in pathologische gevallen, bijvoorbeeld als iemand die appel heeft doorgesneden en hem vervolgens met allerlei hulpmiddelen zo op tafel heeft gelegd dat ik dat niet kan zien.

En veel van wat er te zien zou zijn, zie ik ook niet. Meestal verwacht ik te zien wat ik zie, of ik zie wat ik verwacht te zien en ik kijk niet verder. Pas als wat ik zie te zeer met mijn verwachtingen botst, richt ik daar mijn aandacht op. En pas als ik ergens mijn volle aandacht op richt, kan ik dingen ontdekken die ik tot dan toe niet heb waargenomen. Ik heb maar een beperkte hoeveelheid aandacht ter beschikking en als ik die in mijn auto teveel op de omgeving richt, loop ik het risico dat ik op een gegeven moment op mijn voorganger bots, als die afremt. Nieuwe impressies en nieuwe ideeën eisen aandacht, en de aandacht die ik er aan besteed, kan ik niet aan iets anders besteden.

De wereld is niet wat wij zien, horen, voelen, ruiken of proeven. De wereld is wat wij weten. Er

bestaat voor ons alleen dat wat wij kennen. Wat wij niet kennen bestaat niet en wat we niet kunnen kennen zal ook nooit bestaan. En het is niet uitgesloten dat we iets zien, horen enz. dat niet in onze wereld past. Dan bestaat het ook niet, en is het hoogstens een illusie. Onze zintuigen kunnen ons misleiden. Dat weten we, en daar houden we rekening mee. Het is niet onmogelijk dat onze wereld botst met onze ondervinding. Dat onze ideeën niet meer bij onze impressies passen, en dat die impressies zo indringend zijn dat we ze niet als illusies kunnen afdoen. Dan moeten we voor onszelf een nieuwe wereld bouwen. En of die uiteindelijk wel bij onze ondervinding past, daar kunnen we nooit van uit gaan.

Wat is werkelijkheid, wat is fantasie? Is daar dan nog wel een onderscheid tussen te maken? Als de wereld in ons hoofd zit, is er dan nog wel iets dat niet tot die wereld behoort? Ja, we kunnen dingen bedenken die niet in ons huidige wereldbeeld passen. Maar dat maakt ze nog niet onwerkelijk. Dat wereldbeeld kan veranderen, waardoor die dingen opeens werkelijkheid worden. Zelfs dingen die we ons niet kunnen voorstellen kunnen in een wereldbeeld passen. De moderne natuurkunde gaat uit van een van een verloop van de tijd dat plaats- en snelheidsafhankelijk is en van gebeurtenissen die onbepaald zijn, waarvan we dus nooit bij voorbaat kunnen zeggen hoe ze zich zullen voltrekken, wat we ook bedenken. Dat is bedacht door geniale geleerden en blijkt overeen te komen met de ondervinding. Maar we kunnen er ons geen voorstelling van maken.

We kunnen niet bij voorbaat ideeën plaatsen in de categorieën ‘werkelijkheid’ en ‘fantasie’, zelfs als ons voorstellingsvermogen er geen raad mee weet. En we mogen er ook niet van uitgaan dat de werkelijkheid wel de juiste ideeën in ons hoofd zal plaatsen omdat wij immers een product zijn van de werkelijkheid. Het is eerder andersom, volgens [Kant](#): wij bepalen wat werkelijk is. Maar waar komen dan die impressies vandaan? We kunnen die toch niet naar onze hand zetten. Niet bewust, tenmiste. En wat het onbewuste ermee doet, daar hebben we weinig zicht op. Maar ook de ideeën laten zich vaak niet afdwingen. Ze komen en gaan en ook daar speelt het onbewuste een rol bij. Het enige dat we een beetje kunnen sturen is de aandacht. Want daar zijn we bewust bij aanwezig.

[Terug naar overzicht](#)

9 A priori en a posteriori

We hebben twee ogen. Waarom twee? Zouden we niet ook genoeg hebben gehad aan een? Nee, die twee ogen helpen ons om voorwerpen in de ruimte te plaatsen. Ze stellen ons in staat om “diepte te zien”. Nou is diepte niet iets dat je rechtstreeks kunt zien. Maar dank zij die twee ogen, en de parallax van de twee gezichtspunten die daar bij hoort, kun je wel de afstand tot voorwerpen inschatten. Dat doen we niet bewust, maar doordat vergeleken met een punt op grote afstand een punt dichterbij voor je linkeroog naar rechts en voor je rechteroog naar links is verplaatst, weet je dat het dichterbij is en ook hoe veel.

Maar is dat ook voldoende om “diepte te zien”? En is dat “diepte zien” misschien iets dat je van je ouders leert? Wat maakt dat we de beelden van die twee ogen niet enkel als twee afzonderlijke plaatjes zien? Dat heeft veel te maken met ons aangeboren ruimtebesef. Het idee van een driedimensionale ruimte hoeft niemand ons te leren. Sterker nog, als we het niet zouden kennen zou ook niemand het ons **kunnen** leren. Zonder een besef van diepte zou je geen diepte kunnen zien. Zonder een intuïtief besef van richting en afstand zou je nooit je handen naar iets toe kunnen bewegen dat je met je ogen ziet. En hoe zou iemand je dat besef kunnen bijbrengen als je er niet al over zou beschikken? Hoe zou je ‘ruimte’ kunnen aanduiden voor iemand die geen ruimte kent? Je weet al wat ruimte is voordat je ‘ruimte’ als begrip kent, en al voordat je hoogte, diepte en links en rechts kunt benoemen. Ruimtebesef, en ook tijdsbesef en de notie van oorzaken en gevolgen zijn a priori.

Om iets te leren kennen moet je het kunnen plaatsen, letterlijk en figuurlijk, in ruimte en tijd, en in het geheel van wat je weet. Zonder een eigen plek zijn de dingen onvindbaar. Dat betekent dus dat er plekken moeten zijn. Plekken om dingen te ontdekken en plekken om dingen op te bergen. Als je een ding voor het eerst ontdekt zie je het temidden van andere dingen. Het heeft een plek in de werkelijkheid. En als je het je later herinnert heeft het in je geheugen ook een plek temidden van andere dingen. In eerste instantie dus een plek in ruimte en tijd, en later een plek in je persoonlijke betekenisuniversum. De eerste plek geef je aan met woorden als “voor” en “achter”, “links” en “rechts”, “boven” en “onder”, of “voorafgaand”, “tegelijk” en “naderhand”. De tweede plek met woorden als “lijkt op”, “is een soort” en “hoort bij”, waarbij je dan naar andere betekenissen verwijst.

Om woorden te kunnen gebruiken moeten we hun betekenis kennen. Woorden leren wil zeggen: klanken koppelen aan betekenissen. Je moet dus al bij voorbaat weten wat de begrippen “naast” en “boven” inhouden om er woorden mee te verbinden. Meestal kun je betekenissen uitdrukken in andere betekenissen. Een paard is een enkelhoevig herbivoer zoogdier. Dus als je de betekenis van “enkelhoevig”, “herbivoer” en “zoogdier” al kent, is het niet zo moeilijk om het paard dat je ziet daarmee in verband te brengen. Maar wat moet je weten om de betekenis van “naast” en “boven” te kunnen leren? Sommige begrippen zijn fundamenteeler dan andere. En zonder een fundament heb je niets om op te bouwen. Als je totaal blanco zou zijn, hoe zou je dan ooit iets kunnen leren? Er zijn dus begrippen die je al kent voordat je leert praten. En volgens [Immanuel Kant](#) zijn dat begrippen als ruimte, tijd en causaliteit. Zonder die begrippen kun je de dingen geen plaats geven, en zonder een eigen plaats hebben de dingen geen bestaansrecht.

Ruimte en tijd zijn dus a priori, ze gaan voor het begrijpen van al het andere uit. Als je niet over een ruimtelijk inzicht zou beschikken dan zou je het ook nooit kunnen verwerven, want het is de basis voor alle begrip van de dingen om ons heen. Maar met dat inzicht kun je verder bouwen, en je begrippenapparaat uitbreiden. Je kunt nieuwe dingen ontdekken in de ruimte, je kunt nieuwe dingen ontdekken in de tijd, en je kunt onderscheid maken tussen dingen door te constateren dat ze daarin verschillende plaatsen innemen. En op de basis van de a priori begrippen kunt je een bouwsel van a posteriori begrippen oprichten, begrippen die je leert kennen door ondervinding, en die je verbindt

met de begrippen die je al kent. En zo kun je dingen van een plek in de werkelijkheid overbrengen naar een plek in het geheel van je kennis, temidden van al die dingen daarin eerder een plaats hebben gekregen.

Hoe belangrijk dat ruimtebesef voor ons is blijkt al uit ons taalgebruik. Zie hierboven: ik heb het over een plek voor kennis, ik heb het daarbij zelfs over een plek temidden van andere plekken. Maar tussen stukjes kennis in ons hoofd bestaat geen ruimtelijk verband. Ruimte en tijd bieden ons organiserende principes, ze verschaffen metaforen waarmee we ons denken kunnen structureren. Dat wijst op het grote belang van dat ruimte- en tijdsbesef voor ons. En niet alleen voor ons, maar ook voor andere hogere dieren. Hoe zou een roofdier een prooi kunnen bespringen zonder ruimtebesef? En hoe zou een prooidier ook maar een poging kunnen doen zich daaraan te onttrekken zonder te weten wat richting is, laat staan de goede richting om te vluchten?

We bestaan in ruimte en tijd. Tijd is voor ons eendimensionaal en ruimte driedimensionaal. Of dat overeenkomt met de werkelijke structuur van de wereld weten we niet. Sommige natuurkundige theorieën hebben het over tien of nog meer ruimtedimensies. Maar ons menselijke ruimte- en tijdsbesef hebben ons tot nu toe in leven gehouden. Als we ze niet hadden gehad, hadden we niet over kennis van de wereld kunnen beschikken. Want een gebouw zonder fundering blijft niet lang staan. Maar om dat gebouw uiteindelijk neer te zetten heb je bouw materiaal nodig, en dat is wat de ondervinding je verschaft. Dank zij het fundament van je a priori kennis kun je je ondervinding betekenis geven en daarmee kennis over de wereld verwerven, a posteriori kennis, die voortbouwt op wat je al kent.

[Terug naar overzicht](#)

10 Analytisch en synthetisch

“Waarom zijn de bananen krom?” is een andere vraag dan: “Waarom is een cirkel rond?”. Want als je weet wat een cirkel is weet je ook waarom hij rond is. Dat is namelijk de eigenschap die hem tot een cirkel maakt. Maar als je weet wat een banaan is, weet je nog niet waarom die krom is. Sterker nog: een banaan hoeft niet krom te zijn om toch een banaan te worden genoemd. ‘Krom zijn’ is geen constituerende eigenschap voor een banaan. Maar een vrucht die het sap over je kin doet lopen als je erin bijt mag je geen banaan noemen.

Immanuel Kant onderscheidde een tegenstelling tussen twee soorten uitspraken: analytische en synthetische. Analytische uitspraken waren in zijn opvatting uitspraken waarvan de waarheid in zichzelf besloten lag, zoals “Een cirkel is rond”. Synthetische uitspraken waren in zijn opvatting uitspraken die door iets anders dan zichzelf zouden moeten worden waargemaakt, zoals “Bananen zijn krom”. Ware analytische uitspraken zijn dus noodzakelijk waar, terwijl synthetische uitspraken contingent zijn. Hun waarheid is afhankelijk van de waarheid van andere uitspraken. Anders gezegd: als je een onware analytische uitspraak doet, heb je niet goed begrepen waar je het over hebt, terwijl je, als je een onware synthetische uitspraak doet, je niet goed weet wat er aan de hand is, of je gewoon liegt.

Een rechte banaan is nog altijd een banaan. Maar de rode vruchten van het soort waar Heinz de Ketchup van maakt, mag ik geen bananen noemen. Die heten tomaten, en “tomaat” is beslist geen ander woord voor “banaan”. Kennelijk hebben de dingen eigenschappen die ze maken tot wat ze zijn, en daarnaast ook nog eigenschappen waarvan het niet uitmaakt of ze die hebben. Maar wat zijn dan de essentiële eigenschappen? Voor zover ik weet zijn alle bananen geel. Of groen, als ze nog niet rijp zijn. Maar als ik nou in een bananenplant een gen inbreng waardoor de vruchten die er aan groeien rood worden, mag ik die vruchten dan nog wel “bananen” noemen?

Wat maakt een banaan tot een banaan? Zijn dat simpele eigenschappen als geelheid, langwerpigheid en een dikke vezelige schil die zich gemakkelijk af laat pellen? Of zijn dat ingewikkelde eigenschappen die alleen een bioloog zou kunnen vaststellen? En als ik refererend aan een banaan spreek over die eigenschappen, doe ik dan een analytische uitspraak? Van de meeste zaken zijn er geen sluitende formele definities, maar vaak is toch wel duidelijk wanneer een bepaalde uitspraak van toepassing is, al zal het niet altijd duidelijk zijn of het dan een analytische uitspraak is.

Synthetische uitspraken zijn uitspraken waarvoor je meer moet weten dan wat het object ervan is om te kunnen beoordelen of ze waar zijn. “De banaan waarover ik het heb is groen” zou zo’n uitspraak kunnen zijn. Het hoort immers niet tot de essentiële kenmerken van een banaan dat hij geel is. Maar als bananen alleen groen zijn als ze onrijp zijn, zou de uitspraak dat die banaan waarover ik het had onrijp is wel analytisch zijn.

De Amerikaanse filosoof [WVO Quine](#) was het daar niet mee eens. Hij stelde dat we altijd door een bepaalde bril naar de wereld kijken, een bril die is gemaakt van uitspraken die we als analytisch beschouwen. Maar het kan heel goed zijn dat die bril onze blik vervormt, en dat het beter is een andere bril op te zetten. We moeten dan dus uitspraken die we als analytisch beschouwen verwerpen, en andere uitgangspunten kiezen. Onze uitgangspunten zijn geen synthetische waarheden want we kiezen ze onafhankelijk van de toestand van de wereld. Zo’n keuze is een creatieve handeling die aan het waarnemen vooraf gaat. En die keuze bepaalt in hoge mate hoe de waarnemingen vervolgens uitvallen. Het is dan ook heel moeilijk om op een gegeven moment in te zien dat onze uitgangspunten verkeerd zijn en dat we een andere bril moeten opzetten. Want ook die bril moeten we zelf maken, en kunnen we niet laten bepalen door hoe de wereld er feitelijk uitziet,

simpelweg omdat we zonder bril niets kunnen zien.

De wetenschap kent vele voorbeelden van uitgangspunten die bij nader inzien niet houdbaar bleken. Zo heeft de natuurkunde sinds de ontdekking van quantummechanische effecten af moeten zien van het deterministische uitgangspunt, zoals dat werd geformuleerd door Laplace. Sindsdien is men ervan overtuigd dat toeval niet te vermijden is. En het cosmologische concept van de Big Bang stelt het uitgangspunt ter discussie dat iedere gebeurtenis een oorzaak moet hebben.

Uitgangspunten, observaties en deducties vormen met elkaar een onontwarbare kluwen, en het is niet uit te sluiten dat een observatie er uiteindelijk toe leidt dat een uitgangspunt onhoudbaar moet worden verklaard. Dat zou dat uitgangspunt, dat in eerste instantie als een analytische waarheid werd beschouwd, tot een (onjuiste) synthetische bewering bestempelen, omdat die door waarnemingen kon worden weerlegd.

Waar het eigenlijk op neer komt, is dat de componenten van een samenhangend systeem, dat bestaat uit axioma's, regels en waarnemingen, als onderling afhankelijk moeten worden beschouwd. Niet alleen kunnen waarnemingen de ongeldigheid van axioma's aantonen, de waarnemingen zelf worden op hun beurt weer bepaald door de axioma's en regels van het systeem. Zoals Karl Popper liet zien zijn waarnemingen theoriegeladen, met andere woorden: de theorie bepaalt wat een waarneming is en hoe die tot stand zou moeten komen. Als er een tegenspraak optreedt tussen waarnemingen en axioma's, is het systeem als geheel inconsistent en dient dan verworpen, of in ieder geval verbouwd te worden. Analytische en synthetische uitspraken zijn dus alleen van betekenis in een omhullend systeem, en staan of vallen met de bruikbaarheid van dat systeem. Uitspraken zijn, met andere woorden, niet van zichzelf analytisch of synthetisch, zoals Kant dacht, maar alleen in een bepaalde context.

En dat geldt ook voor een natuurlijke taal. Je zou de uitspraak "rijpe bananen zijn geel" als een analytische uitspraak kunnen beschouwen, voor zover tenminste die gele kleur een rol speelt in de definitie van rijpe bananen. Maar als de wetenschap er in slaagt om door genetische ingrepen ook rode bananen te kweken, moeten de geleerden met elkaar in de clinch over in hoeverre de definitie van 'banaan' moet worden aangepast of dat er misschien hier sprake is van een nieuw soort vrucht.

[Terug naar overzicht](#)

11 Zin en betekenis

Als ik naar huis terug loop na zo'n vijf kilometer joggen door de natuur die grenst aan onze wijk zie ik een paartje in een innige omhelzing. Ik werp een vertederde blik in hun richting. Ze zijn al wat ouder - de vrouw heeft spierwit haar. Mijn vrouw heeft ook zulk haar. Al joggend kom ik dichterbij, ik kan nu hun gezichten zien. Maar die vrouw, dat is mijn vrouw. Mijn vertederding slaat in een klap om in woede. Wat denkt ze wel, om zich daar door een wildvreemde te laten aflebben? Ben ik soms niet meer goed genoeg voor haar? Ik kom nog dichterbij. Ze maken zich van elkaar los en kijken naar mij. En dan zie ik dat zij helemaal mijn vrouw niet is. Ze heeft dezelfde lengte en hetzelfde haar. Maar ze heeft heel andere ogen.

Binnen enkele minuten heeft dezelfde scène voor mij twee keer van betekenis gewisseld, van vertederend naar aanstootgevend, en van aanstootgevend naar verwarrend. Kennelijk heeft betekenis niet alleen te maken met wat je ziet, maar ook hoe je het interpreteert. Anders gezegd: er is een onderscheid tussen beelden en begrippen en dat wat ze aanduiden. Die beelden en begrippen kunnen verschillende betekenissen hebben en dezelfde betekenissen kunnen schuilen in verschillende beelden en begrippen. Zo kan een omhelzing zowel innige liefde als verraad betekenen. En innige liefde kan worden geuit in de vorm van een omhelzing of in het geven van cadeaus.

Wat geldt voor beelden geldt ook voor uitspraken. Volgens de Duitse filosoof [Gottlob Frege](#) moeten we een strikt onderscheid maken tussen de 'zin' van een uitspraak en de 'betekenis' ervan. Met 'zin' wordt dan aangeduid dat wat zo'n uitspraak betekent, met andere woorden de definitie die je zou geven als iemand je vraagt wat die beduidt. 'Betekenis' in de zin van Frege, heeft betrekking op het object dat er mee wordt aangeduid, met andere woorden dat waar je naar zou wijzen als je wilt laten zien waar je het over hebt. Zelf geeft Frege het voorbeeld van de avondster en van de morgenster, waarvan de zin respectievelijk is: de ster die 's avonds na zonsondergang duidelijk aan de westelijke hemel is te zien, en de ster die zich 's morgens voor de zon opkomt helder in in het oosten toont. Beide hebben dezelfde betekenis, namelijk de planeet Venus, die door de zon wordt verlicht. Het is dus heel goed mogelijk dat we hetzelfde ding met twee verschillende begrippen aanduiden, soms zelfs zonder dat te weten. Twee woorden kunnen dus de zelfde betekenis hebben, en een verschillende zin.

Maar het zelfde begrip of de zelfde uitspraak kan ook verwijzen naar verschillende betekenissen, afhankelijk van de context. Voor mij maakt het heel wat uit of de helft van een liefdespaar mijn echtgenote is of niet. Maar in beide gevallen heb je het over een liefdespaar. Men spreekt ook wel van denotatie en connotatie, dat wil zeggen respectievelijk aanduiding en (achterliggende) betekenis.

Voor Frege was het onderscheid tussen zin en betekenis vooral van belang in het kader van zijn 'Begriffsschrift', een taal die hij ontwierp om logische verbanden mee aan te duiden. Maar ook in het dagelijks taalgebruik speelt het onderscheid een rol. Twee woorden kunnen het zelfde ding aanduiden, maar daar verschillende kwalificaties aan hechten. De woorden 'heer', 'man', 'vent', 'kerel' of 'figuur' kunnen allemaal een mannelijk persoon aanduiden. Ze hebben dezelfde denotatie. Maar de connotaties zijn verschillend. Deze woorden hebben allemaal een andere gevoelswaarde, en als ik in een bepaalde zin het woord 'figuur' in plaats van 'heer' zou gebruiken, zou die zin een heel andere gevoelswaarde, en mogelijk zelfs een andere betekenis krijgen, in de conventionele opvatting van dat woord.

Taaluitingen ontlenen, volgens Wittgenstein, hun betekenis aan het gebruik ervan. Je leert woorden

meestal niet door ze op te zoeken in een woordenboek, maar door ze anderen te horen gebruiken. Dat gebruik, en de context waarin het plaatsvindt, zijn meestal wel voldoende om ze een betekenis, een denotatie te kunnen toekennen. Pas in tweede instantie, als we redelijk vertrouwd zijn met het gebruik van een woord, kunnen we de zin ervan weergeven. Connotaties leren we op den duur door verschillende contexten waarin zo'n woord wordt gebruikt met elkaar te vergelijken. Een woordenboek bevat definities, of verklaart de betekenis van een woord met behulp van synoniemen. Maar die definities zijn afgeleid uit het gebruik van zo'n woord. En het gebruik van synoniemen doet meestal geen recht aan subtiele connotaties van zo'n woord.

Veel begrippen corresponderen niet met een object in de werkelijkheid. Op de eerste plaats natuurlijk fantasiefiguren als kabouters en elfen. Verder abstracties als 'tendensen', 'neigingen', 'mogelijkheden', 'oorzaken', 'gevolgen', 'alternatieven', 'gevaren', 'kansen' en 'onmogelijkheden'. Wat is daarvan de betekenis? Kan een begrip wel een zin hebben, maar geen betekenis? Neem Odysseus. De zin van deze naam is die van een bepaalde held uit de geschriften van Homerus. Maar als er niets is waar deze naam op duidt, hoe is het dan mogelijk om de verschillende voorkomens van deze naam in die geschriften met elkaar te verbinden? Hoe weten we dat de persoon die zich aan de mast van zijn schip laat vastbinden in het rijk der sirenen dezelfde (fictieve) persoon is als degene die de cycloop vertelde dat hij 'niemand' heet, en dat dat weer dezelfde is als hij die zijn vrouw Penelope vele jaren eerder achterliet op het eiland Ithaca. Als je er niet van uit kunt gaan dat er zo'n persoon is, al was het enkel maar ter wille van het verhaal, dan heeft dat verhaal niet alleen geen betekenis, maar ook geen zin. Het mist dan de noodzakelijke samenhang. Maar ook fictieve verhalen kunnen een zin hebben, in zoverre dat je er wat van kunt leren, ook al kun je er geen betekenis aan geven door de plaatsen en de personen aan te wijzen die er een rol in spelen.

De zin van een concreet begrip wordt vaak ontleend aan de eigenschappen van de objecten die de betekenis ervan vormen. Men generaliseert dan vanuit de betekenselementen waar men vertrouwd mee is. In het geval van een formeel logische taal, zoals bij Frege, is dat geen probleem. Maar in de dagelijkse praktijk zie je ook vaak het omgekeerde: men gaat ervan uit dat een connotatie geldt voor alle objecten waar een begrip naar verwijst. En dat kan leiden tot onrechtmatig handelen ten aanzien van die objecten. Denk aan de connotatie van Marokkaan: vaak agressief en onhandelbaar. Dat beeld heeft al veel Marokkanen benadeeld, bijvoorbeeld bij het zoeken naar een baan.

[Terug naar overzicht](#)

12 Inductie en deductie

Zou morgen de zon opgaan? Wat is dat nou voor een vraag? Natuurlijk gaat morgen de zon op. Dat heeft hij al zo'n drie-en-een-half miljard jaar iedere dag gedaan, dus waarom morgen niet? Het hoort tot het karakter van de zon om iedere ochtend op te komen en iedere avond onder te gaan. Hij zou niet anders kunnen. Dat is voor ons een zekerheid. Maar waarop baseren we die? Is er een logische regel waaruit we dat kunnen afleiden? Een regel die letterlijk vanzelf spreekt en die onontkoombaar tot de conclusie leidt dat de zon ook morgen weer zal opgaan?

Dat we uit het feit dat de zon tot nu toe iedere dag is opgekomen afleiden dat hij dat morgen ook weer zal doen noemen we **inductie**. Inductie gaat ervan uit dat wat in het verleden zo was, ook in de toekomst zo zal zijn. Maar dat is geen vaststaande regel. Vaak echter baseren we ons bij het voorspellen van komende gebeurtenissen wel op een algemeen geaccepteerde regel. Zo'n regel voorspelt bij een oorzaak een gevolg of levert bij een reden een consequentie. Het afleiden van zo'n gevolg of zo'n consequentie noemen we **deductie**. Dergelijke algemeen geaccepteerde regels zijn meestal afgeleid uit geconstateerde regelmatigheden in de werkelijkheid. De zestiende-eeuwse Engelse filosoof [Francis Bacon](#) heeft in zijn "Thoughts and Impressions" aangegeven hoe dat afleiden in zijn werk zou moeten gaan.

Strikt genomen is inductie het afleiden van regels uit gebeurtenissen, zodanig dat uit die regels dan weer uitspraken over toekomstige gebeurtenissen kunnen worden afgeleid. Bacon verklaarde dat proces tot basis van alle wetenschap. Wetenschappelijke wetten zijn dus direct of indirect gebaseerd op in de werkelijkheid geconstateerde regelmatigheden. Maar, vroeg David Hume zich af, waardoor wordt inductie dan gerechtvaardigd? Welk mechanisme zorgt ervoor dat wat al vele malen is gebeurd ook in de toekomst zal gebeuren? Als zo'n mechanisme, zo'n inductiemotor, al zou bestaan, dan hebben we het nog niet kunnen ontdekken. Sterker nog: we kunnen het niet ontdekken. Want hoe moet je zonder van inductie uit te gaan de geldigheid van inductie aantonen? Je zou dan op de een of andere manier rechtstreeks de machinerie achter de werkelijkheid moeten kunnen aanschouwen, en dat kunnen we niet.

We mogen dus eigenlijk helemaal geen regels afleiden uit optredende regelmatigheden. In de twintigste eeuw heeft filosoof [Karl Popper](#) gewaarschuwd tegen de neiging om in het optreden van verschijnselen die aan een regel voldoen een bevestiging van die regel te zien. Integere wetenschap moet zich volgens hem niet richten op een dergelijke verificatie, maar op falsificatie. Uit één enkele waarneming die niet aan een regel voldoet kunnen we deduceren dat die regel ongeldig is. Want wetenschappers dus moeten doen is zoeken naar waarnemingen die regels ongeldig maken. Want die leveren zekerheid, al is het een negatieve zekerheid. Positieve zekerheid, daarentegen, is nooit te krijgen.

Natuurlijk zijn er vele verschijnselen die redelijk voorspelbaar zijn, zoals het feit dat morgen ook weer de zon opkomt. Dat volgt uit de rotatie van de aarde, en die aarde zet je niet zomaar even stil. Maar mocht morgen de zon eens niet opkomen, dan mogen we dat niet aan de werkelijkheid verwijten. We moeten er dan van uitgaan dat we toch nog iets over het hoofd hebben gezien. De werkelijkheid is wat die is, daar hebben wij mensen geen zeggenschap over. We mogen er zelfs niet van uit gaan dat die door middel van algemeen geldende regels kan worden beschreven. We mogen er dus ook niet van uit gaan dat deductie iets kan opleveren, want deductie gaat uit van regels, die dan in een bepaald geval worden toegepast. Deductie vertrekt van een bepaalde stand van zaken, zoekt daarbij regels waarin die stand van zaken een rol speelt, en trekt dan uit die regels conclusies die, naar men hoopt, relevant zijn voor de situatie waar het om gaat. Als ik in mij auto door een Frans dorp rijd, en ik zie dat de straten daar nat zijn, dan deduceer ik dat daar nog niet zo lang

geleden een regenbui zijn werk heeft gedaan. Zoiets gaat meestal intuïtief. Ik realiseer me vaak niet dat ik van regels gebruik maak. In dit geval gebruik ik regels die zeggen dat straten nat worden bij een regenbui, dat een regenbui meestal een groot oppervlak bestrijkt, en dat het enige tijd duurt voordat natte straten zijn opgedroogd. Met behulp van dergelijke regels is het mogelijk om uit premissen conclusies te trekken. En die regels zijn inductief tot stand gekomen doordat ik meermalen regenbuien heb meegemaakt, en heb gezien wat er daarbij gebeurde.

Inductie berust impliciet op een antropomorf wereldbeeld. We gaan ervan uit dat de werkelijkheid zich gemakshalve bedient van vaste gewoonten, net als de mens. Waarom zou je dingen iedere keer anders doen als je ze ook op dezelfde manier kunt doen? Het mag dan zo zijn dat de tijd en de plaats van bepaalde omstandigheden verschilt, maar waarom zou dat tot andere consequenties leiden? En die omstandigheden zijn dan op die verschillende plaatsen en tijden misschien niet exact het zelfde, maar waarom zouden consequenties radicaal moeten verschillen als de verschillen tussen die uitgangssituaties verwaarloosbaar zijn? Dergelijke overwegingen zijn in het menselijk denken ingebakken, en ze hebben in het verleden hun nut bewezen. Dat toont inductief aan dat we op de een of andere manier toch wel voeling hebben met de werkelijkheid, al mag je daar geen onwrikbare consequenties aan verbinden.

Deductie gaat uit van regels die noodzakelijk ware conclusies opleveren, uitgaande van ware premissen. Als de regels kloppen, en de premissen komen overeen met de werkelijkheid, dan geldt de conclusie onvoorwaardelijk. De conclusies van deducties zijn dus net zo goed of verkeerd als de premissen en de toegepaste regels. Deducties zijn dus net zo betrouwbaar als de inducties die er aan ten grondslag liggen, en kunnen als een test ervan worden gebruikt. De waarde van regels staat of valt met de conclusies die je ermee kunt trekken.

Gelukkig blijken inductie en deductie in de praktijk meestal goed te werken. Was dat niet zo, dan was de mensheid door de evolutie al lang uitgeroeid.

[Terug naar overzicht](#)

13 Constitutief en regulatief

Als je je bij het voetballen niet aan de spelregels houdt word je afgefloten en krijg je een strafschoep of een andere sanctie opgelegd. Maar zolang je je aan de spelregels houdt kun je je gang gaan. Betekent dat nou dat het verloop van een voetbalwedstrijd van tevoren vastligt vanwege die spelregels? Nee, natuurlijk niet. Die spelregels zijn **regulatief**, ze gaan alleen over wat niet mag, maar daarnaast blijven er nog vele mogelijkheden over voor wat wel mag. De meeste natuurwetten zijn strenger. Die schrijven precies voor wat de natuur verondersteld wordt te doen. Als je een ster hebt van een bepaalde massa en een planeet van een zekere massa die daar omheen draait op een bepaalde afstand en met een bepaalde snelheid, dan kun je precies voorspellen waar die planeet een dag later zal zijn. Zulke natuurwetten zijn **constitutief**. Er zijn echter ook regulatieve natuurwetten, zoals de tweede hoofdwet van de thermodynamica, die zegt dat entropie alleen maar kan toenemen, niet afnemen. Deze wet zegt niet specifiek hoeveel die entropie toeneemt bij een bepaald proces.

Hoe zit het dan met schaken? Het aantal mogelijke alternatieven op ieder moment van het spel is beperkt, en het is denkbaar dat er een optimale strategie voor wordt ontwikkeld, al zal dat niet meevallen vanwege de complexiteit van het spel. Voor drie-op-een-rij is er wel zo'n strategie, die een speler in staat stelt om bij iedere zet van de tegenstander een zodanige zet te bepalen dat hij niet kan verliezen. Je zou kunnen zeggen dat drie-op-een-rij, op die manier gespeeld, een spel is met constitutieve regels, waarbij een bepaalde beginsituatie onafwendbaar leidt tot een vooraf te bepalen eindsituatie.

Strafwetten zijn regulatieve wetten voor menselijk gedrag. Ze schrijven ons normen voor waar we ons aan te houden hebben. Maar we zijn in staat om ons aan die normen te onttrekken. Als we daarvoor gepakt worden, krijgen we straf. Zulke wetten noemen we normatief, en de spelregels van het voetbal zijn dus normatieve regels. Er zijn echter ook regulatieve wetten voor menselijk gedrag die niet normatief zijn. We kunnen ons net zomin daaraan onttrekken als een fysisch proces aan de tweede hoofdwet van de thermodynamica. We plaatsen objecten in een driedimensionale ruimte en in een eendimensionale tijd, en ons voorstellingsvermogen is niet in staat ons een vierdimensionale ruimte voor te spiegelen. Dank zij die a priori's, door Kant beschreven in zijn "Kritik der reinen Vernunft", hebben we een bepaalde kijk op de wereld, die ons verdere handelen bepaalt.

De hedendaagse neurowetenschappen proberen het menselijk gedrag te verklaren vanuit de werking van het zenuwstelsel en de manier waarop de neuronen daarin elkaar beïnvloeden. Ze hopen zo tot een constitutieve beschrijving van dat gedrag te komen. In de theorieën die daarbij een rol spelen is geen plaats voor normen, zoals die bijvoorbeeld in het strafrecht zijn vastgelegd. Begrippen uit de normatieve wereld, zoals vrije wil en bewustzijn, zijn betekenisloze begrippen voor de neurowetenschapper. Ze kunnen hooguit beschouwd worden als epifenomenen, verschijnselen die alleen subjectief worden ervaren, maar die niet voor de verklaring van menselijk gedrag kunnen worden gebruikt.

De vooronderstelling bij dit onderzoek is dat alles in de werkelijkheid uiteindelijk wordt bepaald door de constitutieve wetten van de natuurkunde, en dat als je de natuurkunde van een proces begrijpt, en precies weet welke waarde de parameters van dat proces hebben, je exact kunt voorspellen wat dat proces gaat doen. Dat is de grondgedachte van het determinisme, zoals door Laplace geformuleerd. Maar helaas blijkt de natuurkunde niet altijd exact te omschrijven te zijn, en zijn metingen nooit exact, zeker niet op de schaal van de kleinste deeltjes. De natuurkunde bedient zich wel alleen van dat wat Aristoteles efficiënte oorzaken noemde, dat wil zeggen dat ze van een uitgangssituatie naar een eindsituatie toe redeneren. Maar in de praktijk is het proces dat leidt tot

een situatie meestal niet van belang, en gaat het enkel om het eindresultaat.

Naast de efficiënte oorzaak-gevolgrelaties zijn er ook andere causale verbanden denkbaar, zoals de teleologische, waarbij vanuit een gesteld doel wordt teruggedeneerd naar de middelen om dat te bereiken. En dan blijkt dat waar het determinisme maar een weg toelaat van oorzaak naar gevolg, er in dit geval meestal vele wegen mogelijk zijn. Zoals het spreekwoord zegt: er zijn vele wegen naar Rome. Omdat de mogelijkheid te kunnen zien blijkbaar voor een dier van groot belang was, zijn ogen in de loop van de evolutie verschillende keren onafhankelijk van elkaar ontstaan. De mogelijkheid te kunnen zien leverde evolutionair gezien voordeel op, en daarom werden individuen die over die mogelijkheid beschikten, hoe primitief ook, bij voorkeur geselecteerd. De evolutie bedient zich van regulatieve regels, en schrijft niet precies voor hoe een bepaald resultaat dient te worden bereikt.

Veel van wat mensen doen wordt vanuit doelen gemotiveerd. Mensen proberen andere mensen over te halen dingen te doen, en ze doen dat door de resultaten van zulke handelingen als gunstig af te schilderen. Ze praten dus op anderen in, of verspreiden folders, en het resultaat daarvan is de een of andere collectieve actie. Hoe zou je die gang van zaken vanuit constitutieve regels kunnen verklaren? Hoe kun je met behulp van natuurkundige wetmatigheden uit de overdracht van inkt op papier het verzamelen van een aanzienlijk geldbedrag verklaren? 'Folders' en 'goede doelen' zijn toch geen natuurkundige begrippen.

De werkelijkheid is vaak beter regulatief te begrijpen, met behulp van doelen en motieven, dan constitutief, met behulp van krachten en energieën. En als de natuurkundigen zeggen te streven naar een theorie van alles, dan geldt dat alleen voor hun eigen vakgebied, en mogen we daarvan geen grote bijdrage verwachten aan het begrijpen van de biologische evolutie of van menselijk gedrag.

[Terug naar overzicht](#)

14 Scepticisme en dogmatisme

Er zijn mensen die zeggen alles te weten wat er te weten valt. Dat wil niet zeggen dat ze alles weten, maar alleen dat wat zij niet weten de moeite van het weten niet waard is. Deze mensen hebben alles gelezen wat er voor hun weten relevant is en ze kunnen er, gevraagd of ongevraagd, ruimhartig uit citeren. Als je hun iets nieuws ter lezing aanbeveelt, wimpelen ze dat af, vriendelijk, maar beslist, want wat valt er nog toe te voegen aan hun kennis, die alles omvat dat zij in hun leven nog nodig mochten hebben? Zulke dogmatici zijn, ongeacht hun leeftijd, als bejaarden die klaar zijn met hun leven, en die alles behalve de dagelijkse levensbehoeften uit hun kasten hebben verwijderd om hun nabestaanden niet met allerlei rommel op te schepen bij hun dood. Eigenlijk zijn ze al dood.

Je hebt ook mensen die je voortdurend vervelen met vragen. Ze willen steeds maar weten waarom je zegt wat je zegt en doet wat je doet, en als je dat dan uitlegt, komen ze met bezwaren. Tegen die bezwaren is meestal weinig in te brengen, maar alternatieven voor jouw opvattingen bieden ze niet. Natuurlijk weet je ook wel dat jouw overtuigingen niet altijd even goed doordacht zijn, maar je kunt per slot van rekening niet overal bij stil blijven staan. Je zou nergens meer aan toe komen. Zulke sceptici zou je kunnen vergelijken met pubers die niet weten wat ze met hun leven willen, maar die iedere handreiking daartoe beslist afwijzen.

Het onderscheid tussen sceptische en dogmatische opvattingen is al heel oud. In de filosofie is de scheuring tussen scepticisme en dogmatisme een van de oudste splitsingen die zich in haar geschiedenis heeft voorgedaan. In de loop van de bijna tweeëneuhalf duizend jaar dat die kloof bestaat heeft zich nog geen enkele aanwijzing voorgedaan dat hij ooit zal worden gedempt. Het **scepticisme** kun je beschouwen als de school die een volledige openheid nastreeft ten aanzien van de feiten, zoals men die ervaart. Ieder oordeel over enige betekenis van of verband tussen die feiten wordt opgeschort, omdat ieder oordeel als onzuiver kan worden aangemerkt. Een oordeel, welk oordeel dan ook, doet afbreuk aan het specifieke karakter van zo'n feit.

Waar het scepticisme volledige openheid nastreeft, streeft het **dogmatisme** naar een volledige geslotenheid van het wereldbeeld. Dogmatici zoeken naar Waarheden met een grote W. Het ideaal van het dogmatisme is een alomvattend, onveranderlijk en onaantastbaar oordeel. Veel filosofen hebben geprobeerd zo'n sluitend, alomvattend en onbetwifelbaar wereldbeeld te scheppen. Maar die blijken enkel theoretisch interessant. De praktijk blijkt vooralsnog weerbarstiger dan de theorie.

Dogmatisme en scepticisme zijn eigenlijk verschillende filosofische stromingen, en geen begrippen die binnen een bepaalde filosofie worden gehanteerd. Het zijn beide onbereikbare idealen, maar ze hebben wel gedurende de hele geschiedenis van de filosofie navolgende stromingen geïnspireerd. Het scepticisme heeft het [empirisme](#), het [pragmatisme](#) en de [fenomenologie](#) voortgebracht en het [rationalisme](#), de [dialectiek van Hegel](#) en het vroege werk van [Wittgenstein](#) zou je dogmatisch kunnen noemen. Meer dan tweeduizend jaar lang is er een voortdurende strijd gevoerd tussen hen die de feiten zoveel mogelijk voor zichzelf wilden laten spreken en hen die probeerden door te dringen tot datgene wat de feiten verborgen. Het ziet ernaar uit dat nu uiteindelijk de dogmatici het onderspit moeten delven, hoewel er nog stevige achterhoedegevechten worden gevoerd. Maar tegelijkertijd zien we de teloorgang van de filosofie als leidraad en inspiratiebron van de wetenschap.

Naast de filosofische sceptici zijn er ook wetenschappelijke sceptici. Dat zijn mensen die weigeren iedere wetenschappelijke, of op het terrein van de wetenschap liggende claim te accepteren die niet voldoende theoretisch en empirisch is onderbouwd. Daar tegenover staan dogmatici die koste wat kost geloven in onbewezen therapieën, in vliegende schotels, in reïncarnatie, astrologie of

telepathie. Er zijn zelfs dogmatici die wetenschappelijk goed onderbouwde claims bestrijden, zoals de biologische evolutie. Ze geloven omdat ze willen geloven, en hun opvattingen vertonen ook alle kenmerken van een religieus geloof.

Er zijn tegenwoordig zelfs religieuze sceptici en dogmatici. Die dogmatici kennen we al langer. Dat zijn de religieuze fundamentalisten, die zeggen enkel van de heilige teksten van hun geloof uit te gaan en die daarnaast geen enkele andere overtuiging dulden. Religieuze sceptici zijn mensen die zich religieus jood, christen of moslim noemen, maar die niet in God geloven. Er zijn tegenwoordig zelfs sceptische dominees.

Zowel het scepticisme als het dogmatisme zijn in hun extreme vorm onhoudbaar. Als je uitgaat van de mogelijkheid van een allesomvattende definitieve waarheid zou je, zolang je die nog niet hebt gevonden, je als scepticus moeten opstellen, en geen enkele uitspraak voor waar moeten aannemen. En als je denkt die waarheid gevonden te hebben, zou je meteen alle verdere onderzoek moeten staken, en iedere afwijkende opvatting met alle mogelijke middelen als onwaar moeten bestrijden. Een scepticus, daarentegen, kan alleen maar in die eerste fase blijven hangen en niets vertrouwen wat hij hoort, ziet of denkt. Als hij consequent zou zijn, zou hem maar een kort leven zijn beschoren, want hoe zou je zeker kunnen weten dat je voedsel niet vergiftigd is? Onbetwifelbare waarheden zijn intolerant en totalitair, zoals de Waarheden van religieuze fundamentalisten laten zien, en scepticisme kan logisch gezien niet consequent zijn, want dan zou het toch een enkele definitieve waarheid moeten accepteren, namelijk de onmogelijkheid van een definitieve waarheid. Dat was de reden dat de klassieke sceptici weigerden over wat dan ook een oordeel te geven.

De meeste mensen schipperen dan ook tussen beide uitersten. Ze moeten regelmatig toegeven dat sceptische opvattingen niet te weerleggen zijn, terwijl ze toch van niet onderbouwde overtuigingen uitgaan, simpelweg omdat je in het leven keuzes moet maken, ook al kun je niet met honderd procent zekerheid aantonen dat de keuze die je maakt de juiste is. En het dogmatisme is voor velen veel te star. Het blokkeert reële mogelijkheden, alleen omdat die niet met bepaalde overtuigingen overeen komen. Maar op iedere overtuiging, hoe goed onderbouwd ook, is wel wat aan te merken.

[Terug naar overzicht](#)

15 Grote verhalen en kleine verhalen

Een geschiedenis is een verhaal. Dat geldt ook voor de geschiedenis van een volk. Zo vertelt de geschiedenis van Nederland onder andere het verhaal van de tachtigjarige oorlog, waarin de lage landen in opstand komen tegen de Spaanse overheersing, en de opstandelingen zich daarbij tooien met de naam “geuzen”. Waarin de hertog van Alva werd afgestraft voor het opleggen van de tiende penning. En waarin de zeven provinciën zich na een langdurige strijd uiteindelijk bevrijdden van het Spaanse juk.

De geschiedenis van de mens wordt voor een deel bepaald door grote mensen die soms een groot geluk en soms een groot ongeluk ten deel viel. De verhalen vertellen van mensen die een uitzonderlijke wijsheid ten toon spreiden of een uitzonderlijke moed toonden. De verhalen vertellen ook over uitzonderlijk geluk, dat leidde tot grote ontdekkingen of grote overwinningen. Maar ze vertellen ook over groot ongeluk. De geschiedenis wordt gemaakt door grote mensen en grote gebeurtenissen, maar zij wordt toch voornamelijk bepaald door **grote verhalen**. Veel van die uitzonderlijke mensen of gebeurtenissen werden in hun tijd niet als zo uitzonderlijk beschouwd. Maar ze zijn door de geschiedenis uitvergroot. Zonder die verhalen zouden die mensen niet als grootheden worden beschouwd.

Iedereen kent grote verhalen: het Gilgamesh epos, de Ilias en de Odyssee, de Bhagavad Gita, de Bijbel en de Koran, het zijn verhalen die hele culturen hebben vormgegeven. Iedere ideologie is op zo'n groot verhaal gebaseerd, een verhaal dat vertelt hoe de wereld in elkaar zit, wat daar verkeerd aan is en hoe we dat kunnen verhelpen. Dat geldt voor de grote religies, maar het geldt evenzeer voor politieke stromingen als het marxisme en het fascisme.

In de vorige eeuw hebben de verhalen van het communisme en van het nazisme voor veel ellende gezorgd. In de middeleeuwen gebeurde het zelfde door de verhalen van het christendom en de islam. Tientallen miljoenen mensenlevens zijn geofferd voor de werelden die die verhalen in het vooruitzicht stelden, voor de mogelijke heilsstaat van het communisme, voor het duizendjarig rijk van de Nazi's, voor het rijk van God zoals opgevat door christenen of moslims. De verhalen brachten een strenge scheiding aan tussen de voorstanders van het beschreven ideaal en de tegenstanders. Iedereen die geen voorstander was, werd als tegenstander beschouwd.

Vanzelfsprekend riep een dergelijke manier van denken veel verzet op, onder andere van de filosofische stroming van het postmodernisme. Een van de voormannen van die stroming, [Jean-François Lyotard](#), verkondigde dan ook in de jaren tachtig van de vorige eeuw het einde van de grote verhalen. De mensheid zou zich na de tweede wereldoorlog alleen nog moeten bedienen van **kleine verhalen**, verhalen met een beperkte geldigheid, die naast elkaar zouden kunnen bestaan zonder elkaars bestaansgrond aan te tasten.

Waar vroegere ideologieën een onafzienbaar landschap schilderden dat zich tot in het oneindige (of in ieder geval tenminste over duizend jaar) uitstreckte, heeft Lyotard het over een archipel van kleine eilandjes, waarbij ieder eilandje zijn eigen verhaal kent. Als je zo'n eilandje bezoekt dien je de plaatselijke cultuur te respecteren en het plaatselijke verhaal in zijn waarde te laten. Het heeft geen pas als iemand van buitenaf de gewoonten en overtuigingen van de bewoners gaat kritiseren. Maar als de bewoners van zo'n eilandje zich naar een ander eilandje begeven, mag van hen hetzelfde worden verwacht. Ze mogen de bewoners van een eiland wel wijzen op tegenspraken in hun verhaal, maar ze mogen niet dat verhaal bekritisieren vanuit hun eigen opvattingen. Geen enkele overtuiging is inherent beter dan een andere, en ieder mens heeft recht op zijn persoonlijke opvattingen. Wat niet wil zeggen dat je niet voor je overtuiging zou mogen uitkomen. Zolang je

daarbij maar niet andere overtuigingen kleineert of diaboliseert.

Betekent dat nou dat iedereen zijn eigen verhaal mag verzinnen, en dat hij daarin gerespecteerd dient te worden, hoe heilloos de consequenties van zijn verhaal ook zijn? Betekent dat nou dat het begrip waarheid geen betekenis heeft, of hooguit binnen een specifiek verhaal, maar niet daarbuiten? Volgens de Amerikaanse filosoof [Richard Rorty](#) mogen we best nog wel van waarheden uitgaan, al kun je die dan niet als algemeen geldend en onweerspreekbaar opvatten. Als je iets waar noemt, zegt Rorty, dan bedoel je daarmee dat het voor jou een opvatting is die het verdedigen waard is. Je mag best andersdenkenden met jouw waarheden lastig vallen, als je maar bereid bent hun tegenargumenten serieus te nemen, en probeert die te weerleggen, of anderszins jouw waarheid wilt aanpassen. Waarheden ontstaan in een dialoog, en kunnen niet verantwoord worden door het verwijzen naar de een of andere objectieve werkelijkheid. En alleen waarheden met een beperkte geldigheid zijn de moeite van het verdedigen waard.

Is het verhaal van de geschiedenis der Nederlanden nou een groot of een klein verhaal? Zoals gebruikelijk waar er verschillende partijen in het spel zijn, is er niet een verhaal, maar zijn er verschillende. Er is het verhaal van de protestanten in het westen van het land die de uiteindelijke overwinning claimen. Er is het verhaal van het katholieke zuiden, een verhaal van onderdrukking en uitbuiting, met de “martelaren van Gorkum” die door de geuzen zijn omgebracht. En er is ongetwijfeld het Spaanse verhaal over de lastige provincie die eigenlijk de ellende van zo’n lange strijd niet waard was. Hedendaagse historici proberen die verhalen nu samen te smeden tot een enkel, overkoepelend verhaal. Maar dat mag geen groot verhaal heten, want het is niet onwaarschijnlijk dat hun opvolgers ook weer een ander verhaal gaan vertellen.

Heeft het eigenlijk wel zin om dergelijke verhalen te associëren met een begrip als waarheid? Een verhaal dat als basis dient voor de eenheid van een volk of de opbouw van een nieuwe samenleving is te belangrijk om met zo’n simpel alomvattend begrip af te doen. En een goed verhaal bevat teveel nuances voor zo’n generaliserende kwalificatie. In een goed verhaal figureren boeven die ook wel goede trekken hebben en helden die zich soms misdragen. Maar ook al kent het verhaal allerlei nuances, het is maar één benadering van de werkelijkheid, één menselijke visie, verteld vanuit een bepaalde positie. Ieder verhaal moet andere verhalen naast zich dulden, en geen enkel verhaal kan claimen het hele verhaal te zijn. Zo bezien zijn er geen echte grote verhalen, wat profeten of dictators ook mogen beweren.

[Terug naar overzicht](#)

16 Rationaliteit en irrationaliteit

Zijn dromen bedrog? Hebben ze ons niets te vertellen over wat er in de wereld aan de hand is of wat er met ons aan de hand is? Zijn het niet meer dan randverschijnselen van ons bestaan, dingen die geen rol kunnen en mogen spelen in wat we doen en denken? Als dat zo zou zijn, wie beoordeelt dat? Is er een instantie met de autoriteit om verschijnselen als dromen en gevoelens te diskwalificeren waar het het nemen van beslissingen betreft? Volgens sommigen is die instantie er inderdaad. Het is de rede, of deftiger gezegd: de ratio. Je dient je als mens redelijk, ofwel **rationeel** te gedragen, en dat betekent dat je de rede accepteert als rechter over wat de intuïties, emoties en instincten je willen laten doen.

Maar wie schrijft die rechter de wetten voor? De rede heeft premissen nodig om conclusies te kunnen trekken. Als er oordelen moeten worden geveld moeten er criteria zijn waarop die kunnen worden gebaseerd. En waaraan zou de rede haar criteria kunnen ontleen? Iets of iemand moet het initiatief nemen, maar dat is niet de rede. Want die mist een redelijke basis daarvoor. Geef de rede een regel, en hij weet die perfect toe te passen. Geef de rede een argument, en hij weet dat perfect te toetsen. Maar de rede kan niet haar eigen regels stellen of haar eigen argumenten verzinnen. Een redelijke keuze is op regels en argumenten gebaseerd. Maar wat zijn redelijke regels en argumenten voor redelijke regels en argumenten?

Volgens David Hume is de rede de slaaf van de emoties. Het zijn de emoties die je motieven aanreiken tot handelen. Aan alles wat je in je leven wilt, liggen uiteindelijk emotionele drijfveren ten grondslag. Je wil wordt bepaald door wensen en verlangens en die wensen en verlangens komen voort uit persoonlijke hartstochten. De rede wordt uiteindelijk te hulp geroepen als scheidsrechter bij strijdige verlangens en om een strategie te ontwerpen om ze eventueel te realiseren. Maar het initiatief komt altijd van het niet-redelijke deel van het denken.

Denk aan de belangrijke beslissingen die je in je leven hebt genomen. Je keuze voor een studie, voor een beroep, je keuze voor een relatie, je keuze voor of tegen het krijgen van kinderen. Probeer dan eens na te gaan waarop die keuzes berusten. Natuurlijk, je hebt daar een aantal argumenten voor. Maar wat ligt er aan die argumenten ten grondslag? Waarop berusten die argumenten en wat maakt ze belangrijk? Ook aan de keuze van argumenten liggen redenen ten grondslag. Vraag je bij die redenen weer af: waarom? En ga zo door. Je zult zien dat je vroeg of laat uitkomt bij een door de emoties ingegeven motief. Je hebt dat vak uiteindelijk gekozen omdat je dacht dat het werk een gevoel van bevrediging zou geven of omdat het inkomen je een gevoel van zekerheid gaf, je hebt voor die relatie gekozen omdat je van haar houdt. En daar houdt het op.

Maar is nu alles wat we ondernemen een zaak van een samenspel van rede en emotie? Nee, de rede hoeft niet altijd een rol te spelen bij het handelen. Veel van je handelingen zijn intuïtief. Je verricht ze zonder erbij na te denken. Als je naar je werk rijdt weet je daar aangekomen vaak niet meer waar je onderweg allemaal bent langs gekomen. Zwemmen, fietsen, maar ook de routinehandelingen van je vak, je doet ze allemaal op de automatische piloot. En dat is maar goed ook, want de rede bedient zich van het bewuste denken, en dat heeft maar een beperkte capaciteit.

Het woord 'rede' is etymologisch verwant met spraak. We noemen een toespraak ook een rede. De verrichtingen van de rede kunnen in taal worden vastgelegd. De beslissingen die je neemt baseer je meestal op redelijke overwegingen, en die overwegingen zijn in taal uit te drukken. Op die manier kun je proberen anderen te overtuigen van de juistheid van je beslissingen. Maar soms zijn er beslissingen die niet redelijk te onderbouwen zijn. Ludwig Wittgenstein schrijft in zijn *Tractatus logico-philosophicus*: "Er bestaat wel iets onuitspreekbaars. Dit toont zich, het is het mystieke". Ondanks het feit dat dit werk geheel is gericht op wat we in taal kunnen uitdrukken, en ondanks dat

hij het besluit met de beroemde zin "Waarvan men niet kan spreken, daarover moet men zwijgen", erkent ook Wittgenstein dat er onuitsprekbare overwegingen kunnen zijn, een mystiek inzicht dat zich openbaart maar niet laat expliciteren, en dat niet voor de rede toegankelijk is. Verstandige beslissingen kunnen irrationeel zijn.

En de rede kan soms ook heel onverstandig zijn. De vernietigingskampen van de Nazi's waren heel rationeel van opzet. Gegeven het besluit om een heel volk te vernietigen, hebben de Nazi's het efficiënt aangepakt. En was er rationeel iets tegen dat besluit in te brengen? Nee, hooguit vanuit ethische overwegingen. Maar ethiek berust op waarden, en waarden zijn niet rationeel. De rede kan je niet vertellen wat belangrijk is in het leven. De rede heeft geen verstand van zingeving. De rede kan je misschien vertellen hoe je kunt krijgen wat je wilt, maar niet wat je zou moeten willen.

Soms worden je in dromen dingen geopenbaard die je op geen enkele andere manier had kunnen bedenken. Soms blijkt een plotseling opkomende gedachte een diepe waarheid te bevatten die niet rationeel te onderbouwen is. En het kan dan verstandig zijn om de rede een stapje opzij te laten doen en te handelen naar wat zo'n ingeving je vertelt. Maar moet je dan altijd maar achter je dromen aanlopen en daarbij de rede het nakijken geven? Nee, natuurlijk niet. Ook het mystieke denken gaat niet vanzelf. Ook dat woordeloze denken moet geoefend worden, en kritisch getoetst, en daarbij kan de rede een rol spelen. Maar hij heeft niet altijd het laatste woord. Laat het rationele het irrationele in toom houden, en omgekeerd.

[Terug naar overzicht](#)

17 Pour soi en en soi

Diamanten hebben praktisch het eeuwige leven. Ze hoeven niet actief in stand te worden gehouden en ze worden niet door invloeden uit de omgeving aangetast. Ze blijven voortdurend zichzelf gelijk. Mensen daarentegen staan bloot aan allerlei invloeden. Ze veranderen niet alleen doordat ze ouder worden en door wat ze ondergaan, maar ze veranderen zichzelf. Doordat ze zich van zichzelf bewust zijn kunnen ze voor een deel hun leven zelf bepalen.

Als mens kun je niet passief blijven. Je kunt je niet afsluiten van de buitenwereld en gewoon jezelf blijven, zoals een diamant dat kan. Je hebt nu eenmaal voedsel, kleding, een onderkomen en medemensen nodig. En daar moet voor gewerkt worden. Niet eenmaal, maar voortdurend. Die dingen moeten onderhouden en vernieuwd worden. Je kunt niet zonder interactie met je omgeving. En die interactie vergt aandacht. Je bent geen amoëbe die zich ongericht verplaatst en opvreest wat hij tegenkomt. Je beschikt over een bewustzijn, dat je voortdurend voor problemen stelt en dat om oplossingen vraagt. Passiviteit is geen optie.

Aan de andere kant wil je graag verder gaan dan louter overleven. Je wilt weten. Weten wat de toekomst zal brengen, weten hoe de wereld in elkaar steekt, weten wie je bent. En je wilt iets betekenen. Je wilt dat er meer is dan dat je er bent en dan niet meer bent. Je wilt er ook voor anderen zijn. Je wilt de wereld veranderen. Je ervaart jezelf als het middelpunt van de wereld. Als jij je verplaatst, verplaatst zich de wereld om je heen. En je wilt dat anderen dat ook een beetje zo ervaren.

In de fenomenologie van [Jean-Paul Sartre](#) wordt het **en-soi**, de manier waarop bijvoorbeeld levenloze voorwerpen zich manifesteren, gecontrasteerd met het **pour-soi** van de mens. En-soi is in zichzelf besloten, terwijl **pour-soi** voor zichzelf bestaand is. Het **pour-soi** bestaat in de verwerkelijking van zijn eigen mogelijkheden, is intentioneel, gericht op de wereld buiten zichzelf. Het en-soi daarentegen vormt zijn eigen wereld. Het **pour-soi** beweegt zich in de ruimte tussen de *facticité*, de wereld zoals die zich concreet manifesteert enerzijds, en de *possibilité*, oftewel de wereld hoe hij mogelijk ook kan zijn, anderzijds. In tegenstelling tot het en-soi is het **pour-soi** vrij om te kiezen, maar die vrijheid brengt ook onzekerheid mee, en een verantwoordelijkheid waaraan de mens zich niet kan onttrekken.

Dit stukje is een duidelijke manifestatie van het **pour soi**. Het toont aan dat ik mezelf als een individu ervaar. Dat ik mezelf als verschillend beschouw van alle anderen. Ik ben geen mier in een mierennest, een wezen dat volledig uitwisselbaar is met de andere wezens in zijn omgeving. En ik ben niet alleen uniek in mijn genetisch bepaalde opmaak, maar ook in de geestelijke bagage die ik met me meedraag. Dat maakt dat ik een eigen rol heb te spelen in het grotere geheel. Mijn bijdrage is niet uitwisselbaar met die van een willekeurig ander mens. En niet alleen kan ik wat niemand precies zo kan, maar ik ben me daar ook van bewust. Ik kan me mezelf voor ogen stellen, temidden van de anderen, en nagaan wat ik kan, wie ik ben en wat ik moet doen. Dit stukje getuigt daarvan.

Het **pour-soi** is dus de manier waarop mensen in het leven staan. Het belangrijkste kenmerk ervan is dat het 'niet' kan zeggen, dat het kan ontkennen, tegenspreken en afwijzen. Het kan zich zaken voor ogen stellen die niet het geval zijn en zodoende alternatieven overwegen voor dat wat is. En dat opent niet alleen de mogelijkheid, maar de noodzaak tot kiezen. De mens moet kiezen, ook als de keuze een onmogelijke is, als de alternatieven allemaal even onaantrekkelijk zijn en er niets is om je keuze op te baseren. In zo'n situatie past alleen een 'radikale keuze', een stap naar voren met de ogen dicht, en het hoe dan ook aanvaarden van de situatie die je dan aantreft.

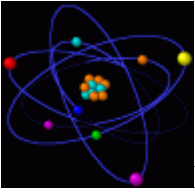
Een mier hoeft alleen maar rond te lopen op zoek naar voedsel, een geurspoor achter te laten, en als

hij iets gevonden heeft, dat terug te brengen naar het nest. Een mens moet keuzes maken, niet alleen tussen iets wat er is en iets anders wat er is, maar ook tussen wat er is en wat er niet is. Een mens kan niet-gerealiseerde mogelijkheden realiseren. Mensen kunnen zich een betere wereld voor de geest halen en gaan proberen die actief vorm te geven. Ze weten dat ze daarbij risico's lopen. Risico's die niet altijd goed zijn in te schatten. Mensen kunnen falen. Met een betere wereld voor ogen kunnen ze soms de wereld juist slechter maken. En ze kunnen zich daarvoor verantwoordelijk voelen. Keuzevrijheid gaat gepaard met verantwoordelijkheid. Je moet verkeerde keuzes je leven lang met je meedragen en niemand kan je daarvan ontheffen. Volgens Sartre zijn we tot vrijheid veroordeeld.

Ons pour soi ervaart een wereld om zich heen. Het onderkent daarin stenen en mieren als en soi, en het onderkent daarin ook wezens als zichzelf. Sterker nog, het onderkent een zelf als een wezen te midden van andere wezens, als een en soi dat zich van buitenaf laat benaderen. Enerzijds zijn we voor onszelf een gegeven, een facticité, anderzijds een niet-in-zichzelf-geslotenheid, een dynamische bron van mogelijkheden. En daarmee ervaart het pour soi een fundamentele gespletenheid. Een gespletenheid tussen zichzelf en de ander buiten zichzelf en een gespletenheid tussen zichzelf en de ander in zichzelf. Het ik heeft zowel een objectief als een subjectief aspect en het andere omvat zowel objecten als subjecten. En dat maakt de wereld tot iets onbeheersbaars. We kunnen het andere niet volledig naar onze hand zetten en volstrekt zelfstandig realiseren wat we willen realiseren. We kunnen ons alleen maar openstellen voor de ander als subject, zoals die ander zich ook voor ons openbaart.

[Terug naar overzicht](#)

18 Realisme en idealisme

Descartes had het over twee rijken, een rijk van de geest en een rijk van de materie. Een groot probleem daarbij was hoe het mogelijk was dat de geest de materie in beweging kon brengen, omdat de geest geen materiële aspecten had en de materie geen geestelijke. Latere filosofen hebben dan ook afstand genomen van dat carthesische dualisme, en zich beperkt tot één rijk, dat zowel het denken als het bewegen omvatte. Maar wat dat rijk concreet inhoudt, daar bestaat tot op de dag van vandaag onenigheid over.

De natuurkunde is tegenwoordig diep in de materie doorgedrongen. Het lijkt erop dat ze het domein van de kleinste onderdelen van de materie, de quarks en de elektronen, goed begrijpt. En ook voor het domein van de grootste afmetingen, die van het heelal, zijn er theorieën die zeer nauwkeurig beschrijven wat zich daar afspeelt. Over de inhoud van die theorieën is men het volledig eens. Maar wat die theorieën nou precies betekenen, daarover wordt nog heftig gediscussieerd. Aan de ene kant zijn er de platonisten, of realisten, die ervan uitgaan dat die theorieën de werkelijkheid beschrijven zoals die feitelijk is, en aan de andere kant zijn er de idealisten of positivisten, die zeggen dat die theorieën niet meer zijn dan modellen die even goed door andere modellen kunnen worden vervangen.

Het filosofische realisme en idealisme heeft weinig te maken met realisme en idealisme in het dagelijkse spraakgebruik. Filosofische realisten zijn de erfgenamen van de rationalisten, die ervan uitgaan dat onze manier van denken, de wijze waarop wij onze kennis vastleggen en ordenen, zodanig is dat we daarmee de werkelijkheid kunnen representeren zoals die is. Per slot van rekening zijn wij een product van die werkelijkheid. Ons lichaam bestaat in feite uit sterrenstof, dus waarom zou de manier waarop we de dingen ervaren en zin geven niet op dezelfde principes berusten als waarop het heelal berust? Een van de eerste rationalisten was Plato, die het echter nodig vond om alle kennis onder te brengen in een wereld buiten de wereld van de alledaagse ervaring. Plato dacht dat die wereld waarin we met onze voeten in de modder staan, maar een onvolmaakte afspiegeling is van een ideale wereld, een wereld die alles wat hier dan vervormd en verminkt aanwezig is in volmaakte vorm bevat. En volgens Plato bestaat het ware inzicht in de werkelijkheid in het doorzien van de volmaakte verbanden tussen de volmaakte objecten van de ideeënwereld. Dat is het hoogste doel dat het menselijk intellect kan nastreven.

Het idealisme dankt zijn bestaan aan Kant, die er in tegenstelling tot Plato, en in navolging van Hume, van uit ging dat het enige inzicht dat ons vergund is bestaat uit de inhoud van ons eigen kenvermogen. Het is zinloos om het te hebben over de aard van een externe werkelijkheid, omdat die toch niet kenbaar is buiten dat wat onze zintuigen, voorstellingsvermogen en denkvermogen ons voorspiegelen. Wij geven structuur aan onze eigen belevingswereld, niet meer en niet minder, vandaar dat Kant beweert dat de objecten zich richten naar het subject, en niet andersom.

De discussie tussen realisten en idealisten woedt heden ten dage nog steeds. Wetenschappers als Roger Penrose gaan ervan uit dat wij weliswaar geen direct zicht hebben op het mechanisme van de werkelijkheid, maar dat wetenschappelijk onderzoek ons uiteindelijk wel kan vertellen hoe dat in elkaar steekt. Idealisten als Stephen Hawking stellen dat de aanname van een mechanisme achter de werkelijkheid op zichzelf al een onbewijsbare veronderstelling is en dat het enige dat je kunt doen is modellen ontwikkelen die zo goed mogelijk beschrijven wat je waarneemt.

Eigenlijk zijn alle wetenschappelijke beschrijvingen modellen. Er is geen wetenschapper die gelooft dat bijvoorbeeld de baan van een planeet rechtstreeks door een wiskundige formule wordt bepaald. Dat de massa van de planeet en van de zon en hun onderlinge afstand op de een of andere manier

wordt gemeten, en dat dan met behulp van de zwaartekrachtsformule wordt berekend hoe de planeet moet worden bijgestuurd om in de juiste baan te blijven. Maar realisten denken wel dat die formule in principe de enige ware formulering zal zijn van die baan. En dat de elementen die in zo'n formule een rol spelen, zoals krachten en energieën, ook de elementen zijn die de werkelijkheid bepalen. Voor realisten kan er maar één model het juiste zijn.

De Franse fysicus [Pierre Duhem](#) heeft echter laten zien dat voor een gegeven stand van zaken er altijd vele modellen zijn die die adequaat beschrijven. Het aantal gemeten waarden is altijd eindig, terwijl de verschillende modellen in principe oneindig veel waarden kunnen genereren, waarvan er dan een aantal met de gemeten waarden corresponderen. En als er verschillende modellen zijn die allemaal de metingen verklaren, welke zou er dan het juiste moeten zijn?

Idealisten beschouwen de vraag "Hoe zit de wereld in elkaar?" als onbeantwoordbaar, en dus onzinnig. Velen zien de stand van zaken in de wetenschap als historisch bepaald, en geloven dat als de geschiedenis anders was verlopen, de wetenschap er ook anders had uitgezien. Voor hen is de wetenschap als een netwerk van betekenissen die allemaal op de een of andere manier naar elkaar verwijzen. De ene betekenis wordt uitgedrukt in andere betekenissen, die weer in andere, enzovoort. Maar er zijn geen betekenissen die op zichzelf staan en waarop dan het hele netwerk berust. Dit is een idee van de Amerikaanse filosoof Willard Van Orville Quine, die het oorspronkelijk ontwikkelde om de samenhang van betekenissen in een taal mee duidelijk te maken.

Wat we weten is wat we hebben geleerd en meegemaakt. En zoals het meeste dat we hebben meegemaakt niet vooraf gepland is, zo is ook de ontwikkeling van de menselijke kennis in het algemeen niet volgens een vooraf bedacht schema verlopen. Als, zoals Quine stelt, nieuwe betekenissen afhankelijk zijn van oude betekenissen, is onze kennis dus historisch bepaald, en had er ook heel anders uit kunnen zien. Aan de andere kant zijn wij mensen een van de meest succesvolle grotere diersoorten hier op aarde. Dat hebben we voor een groot deel te danken aan onze kennis. Die kennis moet dus op de een of andere manier betrekking hebben op hoe de wereld in elkaar steekt. De vraag is alleen hoe. Kennen wij de wereld van binnen uit, zoals de realisten denken, of moeten we ons tevreden stellen met een door onszelf geschilderd plaatje, zoals de idealisten stellen?

[Terug naar overzicht](#)

19 Zegbaar en onzegbaar

Heb je wel eens een muziekstuk zodanig op je laten inwerken dat je er tranen van in je ogen kreeg? Heb je wel eens naar je geliefde gekeken, of naar je kind, en het gevoel gehad dat je hart een slag oversloeg? Heb je wel eens tijdens een wandeling het gevoel gehad dat alles goed was, precies zoals het moest zijn, en dat er niets meer te wensen overbleef? Zo nee, kun je je een andere ervaring voorstellen die een diepe indruk nalaat, zonder dat je precies kunt aangeven waarop die indruk berust? Als dat zo is, dan ben je bekend met het mystieke. Je weet dan wat het is om iets te ondergaan wat niet in woorden is uit te drukken. Je weet dan wat het onzegbare te zeggen heeft.

In 1922 publiceerde Ludwig Wittgenstein het beroemde, maar door velen onbegrepen [“Tractatus Logico-metaphysicus”](#). Dit dunne boekje begint met de zin “De wereld is alles wat het geval is” en eindigt met het veelgeciteerde “Waarover men niet kan spreken, daarover moet men zwijgen”. De Tractatus zelf kan beschouwd worden als een overzicht van alles wat wel bespreekbaar is, en velen vatten de slotzin op als een diskwalificatie van al het andere. Je zou daar niet alleen niet over moeten spreken, maar zelfs niet over moeten denken. Maar dan zien ze toch een enkel heel belangrijk zinnetje in dat boek over het hoofd, namelijk “Er bestaat iets onuitspreekbaars. Dat toont zich, het is het mystieke”. Blijkbaar bestaat er voor Wittgenstein ook nog iets waarover niet gesproken kan worden, het onzegbare, dat wat alleen getoond kan worden. En dat noemt hij het mystieke.

Traditioneel wordt het mystieke altijd in verband gebracht met religie. Filosofie en wetenschap houden zich bezig met het beredeneerbare, dat wat stap voor stap bedacht en uitgelegd kan worden, dat wat tot het domein van het zegbare behoort. En de religie begeeft zich op het terrein van de openbaring en het plotselinge, alomvattende inzicht. De meeste religieuze tradities kennen wel mystici, mensen die een diep inzicht claimen, en die daarover enkel in raadsels spreken. Blijkbaar kan er wel over worden gesproken, maar kan het niet worden uitgelegd.

Wittgensteins mentor [Bertrand Russell](#) schrijft in “Mystiek en logica”: “Het mystieke inzicht ontstaat vanuit het gevoel van een zich ontsluitend mysterie, van een verborgen wijsheid die plotseling een zekerheid krijgt die haar uittilt boven de mogelijkheid van twijfel”. Volgens Russell kenmerkt de mystieke ervaring zich op de eerste plaats door een geloof in een aparte wijze van kennen die je openbaring, inzicht, of intuïtie zou kunnen noemen. Op de tweede plaats is er het geloof in eenheid. Tegenstellingen of onderscheidingen zijn er niet in het mystieke inzicht. Op de derde plaats is er de ontkenning van de realiteit van de tijd. En op de vierde plaats de ontkenning van het kwaad. Onderscheidingen als goed en kwaad of oorzaak en gevolg zijn voor de mysticus illusies van westerse analytische denkers, geen zaken die de realiteit ons toont.

Wat datgene wat in het westen “oosterse filosofie” wordt genoemd onderscheidt van de westerse filosofie is de aandacht voor juist dat mystieke. Voor dat wat zich onthult, en alleen als een geheel begrepen kan worden, maar zich niet voor analyse leent. Je kunt er wel over praten, maar je kunt het niet uitleggen. Veel geschriften, waaronder de [Tao Te Ching](#), proberen aan te geven wat het is, door het gebruik van negatieve termen. Om aan te duiden waar het tao voor staat wordt aangegeven wat het **niet** is: “De weg waarover kan worden gesproken is niet de eeuwige weg”. Het mystieke inzicht is holistisch. Het kent geen onderscheidingen die stuk voor stuk kunnen worden opgesomd. Wat zegbaar is, kan worden besproken, wat onzegbaar is niet. Wat we ook proberen, woorden schieten te kort. Ze raken niet de kern. Het onzegbare moet gevat worden, niet begrepen. Je ervaart het of je ervaart het niet, en je kunt het je niet stap voor stap eigen maken.

Is dat onzegbare dan iets subtiels en ongrijpbaars, alleen inzichtelijk voor mensen die bijna het aardse ontstegen zijn? Nee, integendeel, het **is** het aardse. Het is dat waarmee we dagelijks worden geconfronteerd. Niet voor niets leggen zenmeesters zo de nadruk op het je losmaken van het denken in categorieën, tegenstellingen, verschillen en onderdelen. Als je dat doet dan zoek je het te ver. De kunst is om gewoon bij je directe ervaring te blijven en die te ondergaan zonder te oordelen. De kunst is om te voelen wat je voelt en te zien wat je ziet, zonder daar meteen een verhaal bij te verzinnen.

De filosofie van het onzegbare is niet uitsluitend een oosterse aangelegenheid. Russell en Wittgenstein hebben het bestudeerd, maar ook een hedendaagse denker als de Australische filosoof Frank Jackson heeft zich bezig gehouden met dat wat onbespreekbaar is. In een [gedachte-experiment](#) voert hij Mary ten tonele, een meisje dat vanaf haar geboorte in een omgeving verkeert zonder kleuren, met enkel zwart en wit. Gekleed in wit en zwart krijgt ze in haar witte met zwarte kamer de beschikking over alles wat er maar over kleuren is geschreven. Alleen die kleuren zelf krijgt ze niet te zien. Op de drempel van haar volwassenheid kent ze alles wat er maar over kleuren te zeggen valt. Hoe zal ze reageren als dan de deur van die kamer open gaat en ze de wereld met al zijn kleuren kan betreden? Zal ze zeggen: ik zie eigenlijk niets nieuws? Nee, er gaat dan letterlijk een nieuwe wereld voor haar open, met visuele indrukken die ze zich tot dan toe niet voor de geest had kunnen halen. De kleurervaring is een quale, iets wat niet in woorden is uit te drukken. De kleurervaring is iets dat zich alleen kan tonen.

Het onzegbare zelf is niet in woorden uit te drukken. Maar je kunt wel proberen te vertellen wat het met je doet. Je kunt proberen uit te drukken wat die ervaring voor jou tot die specifieke ervaring maakt. En misschien kunnen anderen dat dan vertalen naar hun eigen belevingswereld. Daarmee heb je het onzegbare niet zegbaar gemaakt. Maar misschien wordt het anderen dan wel duidelijk waar ze het bij zichzelf moeten zoeken.

[Terug naar overzicht](#)

20 Iets en niets

Onze wereld is een wereld vol met dingen. Als we ons van A naar B begeven kan dat zelden in een rechte lijn. Meestal staan er dingen in de weg: tafels en stoelen, muren en hekken, gebouwen, bergen, rivieren en zeeën. Overal is wel iets, zelfs in het heelal. Als er geen sterren, planeten, of zwarte gaten zijn, dan zwerven er in ieder geval deeltjes rond. En overal is er straling, ook op de plekken die we ‘leeg’ noemen. Die leegte dankt zijn bestaan aan de volte. Maar nergens is er niets.

Niets bestaat niet. Op de eerste plaats omdat ‘bestaan’ betrekking heeft op iets, op voorwerpen, processen, begrippen of ideeën, en niets is geen van alle. En op de tweede plaats omdat er ook feitelijk ‘iets’ bestaat. En waar iets is, is niet niets. [Gottfried Wilhelm Leibniz](#) stelde zich ooit de vraag waarom er inderdaad iets is, en niet niets. Dat is een vraag die je alleen maar kunt stellen als er iets is, want als er niets zou zijn geweest was er ook niet iets dat die vraag had kunnen stellen. Er is dus niet niets, maar wat Leibniz zich afvroeg is of dat wel zo vanzelfsprekend is.

Wat niets is, is duidelijk. Er is maar een niets, en dat is **het** niets. Maar iets kan van alles en nog wat zijn. De wereld waarin we leven is iets, maar daarnaast zijn er onvoorstelbaar veel mogelijke ietsen. En de grote vraag van wetenschap en filosofie, de vraag die zich opdringt na de vraag naar het niets is: waarom dit iets, en niet een ander? Een iets vraagt om een invulling, om een fysica en een metafysica waar die fysica van uit gaat. En de metafysica heeft weer behoefte aan een logica. Volgens Leibniz leven we in de beste van alle werelden, maar volgens welk criterium?

Wat zijn de a priori's van onze wereld? Waarom is ons iets wat het is? Zijn er ook nog andere ietsen? Wat zijn de mogelijkheden en waardoor worden die bepaald? Zijn er misschien werelden die radicaal verschillen van de onze? En hoe radicaal is radicaal? Wat is er nog buiten de grenzen van ons voorstellingsvermogen? Het iets moet hoe dan ook ingevuld worden, maar het niets is enkel en uitsluitend zichzelf.

In de twintigste eeuw is de vraag naar het niets weer opgepakt door [Martin Heidegger](#). Hij zag die vraag als de grondslag van de metafysica, want de metafysica is de wetenschap die zich bezig houdt met het bestaan van het bestaande, of beter gezegd: met het zijn van het zijnde. Het niets vormt de achtergrond waartegen we naar het zijn kunnen vragen. En dat we over zo'n achtergrond beschikken, dat we ons een niets voor ogen kunnen stellen, zij het niet letterlijk, vloeit voort uit een existentiële Angst, de angst voor het niet-bestaan. Heidegger zegt het zo: “Deze in het Geheel afwijzende verwijzing naar het ontvliesende zijnde in het Geheel, als hetgeen het Niets in de Angst het bestaan omknelt, is het wezen van het Niets: het nieten.” In het fenomenologische spraakgebruik van Heidegger laten we dus het zijnde in een Geheel verzinken vanuit de Angst voor het Niets.

Wat is zijn? Dat is de vraag die Heidegger opwerpt. En volgens hem kun je die vraag niet beantwoorden door te zeggen: kijk maar om je heen. De grote fout van de filosofen tot dan toe was dat ze de vraag naar het zijn verwarden met de vraag naar het zijnde. Het gaat er niet om wat het iets bevat, waar het om gaat is: wat is het iets? Hoe is het om niet niets te zijn? En we stellen die vraag vanuit een existentiële angst, de angst voor een onvoorstelbaar niets. Als we de vraag naar het iets niet kunnen beantwoorden, wat moeten we dan stellen tegenover het allesvernietigende niets?

Het merkwaardige is dat de [kosmologie](#) aan het einde van de twintigste eeuw ook het niets heeft ontdekt. Ons heelal ontstond in een gigantische explosie, de Big Bang, maar waaruit kon zoiets dan voortkomen? Zou er dan iets uit niets zijn ontstaan? Nee, er zijn aanwijzingen dat als je alle materie en alle energie in het heelal bij elkaar optelt, dat je dan op nul uitkomt. Tegenover de positieve

energie van de straling, de beweging en de materie van het heelal staat de negatieve potentiële energie van de zwaartekracht, die al die uit elkaar gedreven materie op elkaar uitoefent. Het begon met niets, en het is nog steeds niets, maar intussen heeft dat niets wel een vorm gekregen. Dit heelal, vol van materie en leven, is dan dus een gigantische zeepbel, een groot gestructureerd niets. Boeddhisten hadden dit al zo'n [1800 jaar geleden ontdekt](#).

Waarom is er niet niets? Is dat omdat ooit een schepper besloot een iets te scheppen? Maar waar kwam die schepper dan vandaan? Een schepper is toch ook niet niets? En hoe heeft die schepper dan dat iets bedacht? Hij had niets om van uit te gaan. Kan er ooit wel iets ontstaan vanuit een totaal en volledig niets? Waar komt de impuls vandaan? En hoe wordt dat iets dan ingevuld?

Aan onze zoektocht komt geen einde. Mochten we ooit een schepper vinden dan zijn we nog niet klaar, want dan stelt zich de vraag waar die schepper dan vandaan komt en wat voor principes die schepper beheersen. Religie berust weliswaar op geloof, en een geloof vraagt niet naar verklaringen, maar waarom schrijf je dan niet meteen alles aan een schepper toe en staak je alle onderzoek?

En als je niet van een schepper uitgaat, waar moet je dan wel van uitgaan? Als de natuurkundigen uiteindelijk hun theorie van alles hebben, zijn ze dan klaar? Ik denk dat men dan gaat onderzoeken waarom die theorie is als die is. Wat zijn de achterliggende principes en waarom zijn die weer zoals ze zijn? En zou daar ooit een eind aan komen? Zullen we achter de theorie van alles ooit stuiten op een groot niets?

De belangrijkste vraag van de mens is niet: waarom is er iets en niet niets? De belangrijkste vraag is: waarom moeten mensen alsmaar vragen stellen?

[Terug naar overzicht](#)